

22607

9/12

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

प्रणम्य परमात्मानं बाल धीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुंकुर्वे प्रक्रियांनातिविस्तराम् ॥१॥
इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ॥
प्रक्रियां तरय कृत्स्नस्य चमो वक्तुं नरः कथम् ॥२॥
तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ।

अइउऋलृसमानाः ।

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगणयन्तेतेषां
समानसंज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु संधिर-
नुसंधयोऽविवक्षितत्वात् । 'विवक्षितस्तु संधि-

१--अत्र श्री मत्परमहंस परिव्राजकाचार्योऽनुभूतिस्व-
रूपो विघ्न समूह शान्त्यर्थं भगवन्मस्मृति पूर्वकं सारस्वती
प्रक्रियां चिकीर्षुः प्रस्तावना रूपेण स्तुति रूपं मंगलमादावाह ।
तत्र स एव कर्ता आध्याहार्यः ।

भवति, इति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये
समयमात्रत्वाच्च ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भ-
ग्यन्ते । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो
लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । १ एकमात्रो
ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः ।
व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् । एषां मन्येऽप्युदात्तादि
भेदाः सन्ति । उच्चेरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचै-
रनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । ए ऐ ओ औ
संध्यच्चराणि । एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥

उभये स्वराः ॥

अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वार इत्युभये
स्वरा उच्यन्ते ॥

१—एकमात्रो भवेह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्येत । त्रिमात्रस्तु
प्लुतो होयो व्यञ्जनं चार्ध मात्रकम् ॥ चापस्तु वदते मात्रां
द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्ध
मात्रकम् ॥

अवज्जर्जा नामिनः ॥

अवर्णवज्जर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते । अनुक्रा^१-
न्तास्तावत्स्वराः । प्रत्याहारान्^२ जिग्राहयिषया
व्यंजनान्य^३ नुक्रामति । हयवरल, जणनडम, भूढध-
धभ, जडदगव, छठथखफ, चटतकप, शषसेति ॥४॥

आद्यन्ताभ्याम् ॥५॥

प्रत्याहारं जिघृक्षया आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा
ग्राह्याः । आदिवर्णोऽन्त्येन सह गृह्यमाणस्तन्नाम
प्रत्याहारः । तथा हि अकारो बकारेण सह गृह्यमाणा-
ऽबप्रत्याहारः । स च अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ हयवरल-
जणनडम भूढधधभ जडगदव इत्येतावत्संख्या^४कः
संपद्यते । चटतकप इति चपप्रत्याहारः जडदगव
इति जव प्रत्याहारः । भूढधधभ इति भूभप्रत्याहारः
जणनडम इति जम प्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र

१—अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ । इति नवस्वराः । २—प्रति-
कार्यमाहियन्ते इति प्रत्याहारास्तान् । प्रत्याहारायेत्युक्तानि तथा
स्युस्तया सूत्रेऽनुक्तान्यपि ह्यादीनि व्यञ्जनक्रमेण संगृह्णाति !
३ इति—अब प्रत्याहारः ।

येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स तत्र तत्र ग्राह्यः ।
संख्यानियमस्तु नास्ति ॥ ५ ॥

हसा व्यञ्जनानि ॥६॥

हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि
भवन्ति । १स्वरहीनं व्यञ्जनम् । तेष्वकारः सुखो-
च्चारार्थत्वादित्संज्ञको भवति ॥ ६ ॥

कार्यायेत् ॥७॥

प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो
वर्ण इत्संज्ञको भवति । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ।
प्रत्ययादर्शनंलुक् ३वर्णादर्शनं लोपः । ४वर्णविरोधो
लोपश्च । मित्रवदागमः । शत्रुवदादेशः । स्वरा-
५नन्तरिता हसाः । संयोगाः । ६कु चु ङु तु पु
वर्गाः ७उकारः पंचवर्णपरिग्रहणार्थः ॥ ७ ॥

१—प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति । २—अकरादि-
स्वररहितं स्वरभ्योऽन्त्यं । ३—स्थानाद्धशः । ४—संधिकार्यय-
र्जनम् । ५—मध्ये स्वररहिता हसाः केवलव्यञ्जनानि । ६—कु इत्यनेन
क ख ग घ ङ इत्येव प्रत्येकमेते स्वीयपंचकग्राहकाः । ७—अवर्ज
स्वराणां मध्ये ।

अरेदोन्नामिनो गुणः ॥८॥

नामिनः स्थानिका अर् एत् ओत् एते गुण
संज्ञका भवन्ति ॥ ८ ॥

आरै औ वृद्धिः ॥ ९ ॥

आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञका भवन्ति ॥ ९ ॥

अन्त्यास्वरादिष्टि ॥१०॥

अन्त्यो यःस्वरस्तदादिवर्णैः टिसंज्ञको भवन्ति ॥१०॥

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥११॥

अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको
भवति । असंयोगादि^१परो ह्रस्वो लघुः । विस-
र्गानुस्वार-संयोगादि-परो दीर्घश्च गुरुः ॥११॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥१२॥

मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ।
द्विविन्दुर्विसर्गः । शिरोविन्दुरनुस्वारः । अकुह
विसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालुः । ऋदुर-

षाणा मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपपध्मानी
यानामोष्ठौ । जमङ्गनानां नासिका च ऐदौतोः क-
ण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तो-
ष्ठम् । ५क ५ख इति १ जिह्वामूलीयः । ५प ५फ इत्यु-
पध्मानीयः । अं इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्गः ।

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

अधुना ३स्वरसन्धिर्विधीयते ।

इ यं स्वरे ॥१॥

इवर्णो यत्त्वमापद्यते स्वरे परे । दधि आनय
इति स्थिते दध्य् आनय इति तावद्भवति ॥१॥

हसेऽहसः ॥२॥

स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे
द्विर्भवति इति धकारस्य द्वित्वम् । पुनर्द्वित्वे प्राप्ते
[नद्विरुक्तस्य द्विरुक्तिः] । द्वित्वविधानसामर्थ्याद्
द्वावेव शिष्येते अन्ये हसा लुप्यन्ते ॥ २ ॥

१-५ क ५ ख इति कखाभ्यां प्रागर्ध्व विसर्गं सदृशो
जिह्वामूलीयः । २-५ प ५ फ इति पफराभ्यां प्रागर्ध्व विसर्गं
सदृशो उपध्मानीयः । ३ एकवारं कृतद्वित्वस्य ।

झमे जबाः ॥ ३ ॥

झसानां झमे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वध-
कारस्य दकारः 'सवर्णत्वात्' ॥ वर्यो वर्येण
सवर्णः इति वचनात् यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥
[स्वर्हीनं परेण संयोज्यम्] दद्वयानयइति सिद्धम् ।
गौरी अत्र अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं
किन्तु ॥ ३ ॥

राद्यपो द्विः ॥ ४ ॥

स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । (१जलतुम्बि-
कान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्) गौर्यत्र । स्वर
इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि । यत्र न सूत्राक्षरैः
कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात् पदानुवृत्तिर्ज्ञा-
तव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिलिख्यते ॥४॥

उवम् ॥ ५ ॥

उवर्णो वत्वमापद्यतेस्वरे परे । मधु अत्रमद्वध्वत्र । ५।

ऋरम् ॥ ६ ॥

ऋवर्णोऽरत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः ६

१—स्ववर्गस्थो वर्णः स्ववर्गस्थेन वर्णेन । २—यथा तुम्बा
नित्यं जलोपरि तिष्ठति तद्वत् ॥

लृ लम् ॥ ७ ॥

लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लृ अनुबन्धः
लनुबन्धः ॥ ७ ॥

ए अय् ॥ ८ ॥

एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ।

ओ अव् ॥ ९ ॥

ओकारो अव् भवति स्वरे परे । लो अनम् लव
नम् । भो अति भवति [गवादेरवर्णागमोऽच्चादौ
वक्तव्यः] गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः गवेन्द्रः
गो अजिनम् गवाजिनम् ॥ प्रऊढः प्रौढः । स्व ईरिणी
स्वैरिणी । अक्ष उहिणी अक्षौहिणी सेना । क्व-
चित्स्वरवद्यकारः । यथाध्व परिमाणे गव्यूतिः ।
अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः ॥ ९ ॥

ऐ आय् ॥ १० ॥

ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नैअकः नायकः १०

१-सा सेनाक्षौहिणी नाम खानाष्टकद्विकै २१८० गतैः ।
रथैश्चैभिर्हयैस्त्रिजैः ६५६१० पञ्चज्यैश्च १०८३५० पदातिभिः ।
२-क्रोशद्गयपरिमिताऽध्वा ।

औ आव् ॥ ११ ॥

ओकार आव् भवति स्वरे परे तौ इह ताविह ॥

य्वोर्लोपश् वा पदांते ॥ १२ ॥

पदांते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोप-
श्वा भवतिस्वरे परे तौ इहताविहता इह तेआ
गताः तयागताः । त आगताः । पटो इह पटाविह
पट इह । तस्मै एतत् तस्मायेतत् तस्मा एतत् । लोप-
शि पुनर्नसन्धिः छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे
सखयिति हे सख इति हे सखेति ॥ १२ ॥

एदोतोऽतः ॥ १३ ॥

पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य
लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र १३

सवर्णे दीर्घः सह ॥ १४ ॥

सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा
अत्र श्रद्धात्र । दधिइह दधीह । भानु उदयः भानू-
दयः । पितृ ऋणम् पितृणम् । दण्ड अग्रंदण्डाग्रम् ।
अदीर्घो दीर्घतां याति नास्तिदीर्घस्यदीर्घता । पूर्व

दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥१॥ सामा-
न्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् ॥ परेण
पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ २ ॥१४॥

अ इ ए ॥ १५ ॥

अवर्णं इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं
तवेदम् । मम इदं ममेदम् । (हलादेरीषादौ टेलोपो
वक्तव्यः) हलर्ईषा-हलीषा ॥ लांगलर्ईषा लांगलीषा
मनसर्ईषा मनीषा । शक अन्धुः शकन्धुः ।
कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीमन्-
अन्तः सीमन्तः । केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः ।
पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः सार अंगः सारङ्गः ।

ओमि च ॥ १६ ॥

ओमि परे नित्यं टेलोपो भवति । अद्य ओम्
अद्योम् ॥१६॥ उ ओ ॥ १७ ॥

अवर्णं उवर्णे परे सह ओ भवति । गंगा उदकम्
गंगोदकम् । तीर्थ उदकं तीर्थोदकम् ।

१--हलोपा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यो तथैव च । शकन्धु
रथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा । पाताञ्जलिश्च सारंग
पते प्रोक्ता हलादयः ।

ऋ अ र् ॥ १८ ॥

अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव
ऋद्धिः तवर्द्धिः ॥ १८ ॥

क्वचिदार् ॥ १९ ॥

अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति । ऋण
ऋणं ऋणार्णम् 'तृतीयासमासे चार् । सुखेन
ऋतः सुखार्तः । शीतार्तः । दुःखार्तः । तृतीयेति
किम् । परमर्तः ॥ १९ ॥

लृ अल ॥ २० ॥

अवर्णः लृवर्णो परे सह अल भवति । तव
लृकारः तवल्लकारः । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वा
वक्तव्यम्) ॥ * ॥ होतृ लृकारः होल्लृकारः
होतृकारः ॥ (२लयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम्) *
परि अङ्कः पर्यङ्कः पल्यङ्कः ॥ २० ॥

ए ऐ ए ॥ २१ ॥

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति

१--प्रवत्सतरकम्बलबलनार्णदशानामृणे । प्रार्णमित्यादि ।
२-रलयोर्दलयोश्चैव शसयो र्ववयोस्तथा । वदन्त्येषां च
सावर्ण्यमलंकारविद्वोजनाः ॥

तव ऐषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥ २१ ॥

ओ औ औ ॥ २२ ॥

अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो
भवति । तव ओदनम् तवौदनम् । तव औन्न-
त्यम् तवौन्नत्यम् ॥ २२ ॥

ओष्ठोत्थोर्वौ समासे ॥ २३ ॥

अवर्णस्य ओष्ठोत्थोः परयोर्वा सह ओत्वं भवति
समासे सति । बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः ।
स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः । समासे किम्
तव ओष्ठः तवौष्ठः ॥ २३ ॥ इति स्वरसन्धिः ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ।

नामी ॥ १ ॥

अदसः अमीशब्दः सन्धि न प्राप्नोति ।
अमी आदित्याः । अमी उष्ट्राः अमी एडकाः ।
अदसः इति किम् अमीरोगस्तद्वान् अमी
अत्र अम्यत्र ॥ १ ॥

एवे द्वित्वे ॥ २ ॥

इ च ऊ च ए च । एवे । ईकारान्त ऊकारान्त एका-

रान्तश्च शब्दोदित्वे वर्तमानः सन्धि न प्राप्नोति
[मणीवादिवर्जम् *] अग्नी अत्र । अद् अत्र
माले आनय ? मणीवादीति किम् । मणी इव
मणीव^१ । रोदसी इव रोदसीव । दम्पती इव
दम्पतीव । जम्पति इव जम्पतीव ॥ २ ॥

औ निपातः ॥ ३ ॥

^२आकार ^३ओकार निपात एकस्वरश्च सन्धि न
प्राप्नोति । ओत्तमैरीक्षसेनत्वमामृतादेन्द्रताऽखि-
लैः । आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवंसद्ब्रह्मो हरेः ॥ १ ॥
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एत-
मांतंडितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ २ ॥ आ
एवं किल मन्यसे न अत्र स्थातव्यम् । उ
उत्तिष्ठ । अ-अपेहि इ-इन्द्रं पश्य ॥ ३ ॥

१—त्रियामणौ च तौ दृष्ट्वा मर्कटवचनमब्रवीत् । मणीबोष्ठ-
स्य लम्बते प्रियौ वत्सतरो मम् ॥ १ ॥

२—आकारस्तु निपातो यो डिदङि द्वेदतो द्विधा । तत्रापि-
धङिदाकारः संधि प्राप्नोति न, च ङित् ॥ अतिमैरीक्षसे इत्या-
दौ—यथा आ ईषदुत्तमः ओलमः—अत्र आडासह संधिः । आ
ईक्षसे ऐक्षसे । आ अमृतात् । आमतात् । आ इन्द्रनः—ऐन्द्रतः ।
इत्यादिषु—इषदादि योगे आडासह संधिः ।

३—अहो आहो उताहो च नो हो हुंहो अयोरमे । मिथो
युक्ताश्च आदेन्ताः निपाता अष्टधामताः ।

प्लुतः ॥ ४ ॥

प्लुतश्च सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्तश्च एहि ॥ ४ ॥

दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥ ५ ॥

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे च टेः प्लुतो भवति । ५

हैहयोरपि ॥ ६ ॥

हे ३ राम । राम । हे ३ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

अथ व्यंजनकार्यमुच्यते

चपा अबे जबाः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्त्वये परे ।

षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा ॥ १ ॥

जमे जमा वा ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा
भवन्ति । वाक् मात्रम् वाग्मात्रम् वाङ्मात्रम् ।

षट् मम षड्मम षण्मम ॥ २ ॥

चपाच्छ शः ॥ ३ ॥

चपादुत्तरस्य शकारस्य स्त्री वा भवति अत्रे परे ।
वाक् शूर वाक्शूरः ॥ ३ ॥

हो झभाः ॥ ४ ॥

चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवति । यद्वर्ग-
श्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्वविः
तद्वहविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः ॥ ४ ॥

श्तोःश्चभिः श्चः ॥ ५ ॥

स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च
योगे शकारचवर्गो यथासंख्येन भवतः । सकार-
स्य शकारः तवर्गस्य चवर्गः । कश्चरति
कश्चरति कश्शूरः कश्शूरः । तत् चित्रम् तच्चि-
त्रम् । तत् शास्त्रम् तच्चास्त्रम् ॥ ५ ॥

न शात् ॥ ६ ॥

शकरादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति ।
विश् नः विश्नः । प्रश् नः प्रश्नः ॥ ६ ॥

ष्टुभिः ष्टुः ॥ ७ ॥

स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे

ष्टुर्भवति सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः ।
कस् षष्ठः कषष्ठः ॥ कस् टीकते कष्टीकते ।
तत् टीकते तट्टीकते ॥ ७ ॥

तोर्लि लः ॥ ८ ॥

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत्
लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँलि-
खति । अन्तस्थाद्विप्र^१ भेदा रेफवर्जिता यवलाः
सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानु-
नासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥ ८ ॥

न पि ॥ ९ ॥

षकारे परे तवर्गस्य टुत्वं न भवति । भवान्
षष्ठः भवाँषष्ठः ॥ ९ ॥

टोरन्त्यात् ॥ १० ॥

पदान्ते वर्तमानादृवर्गात्परस्य स्तोः^२ ष्टुर्न
भवति । षट् नरः षड् नर षणनरः । षट् सीदन्ति
षड् सीदन्ति ॥ १० ॥

नः सक् छते ॥ ११ ॥

नान्तस्य पदस्य^३ छते परे समागमो भवति ।

(टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ *) । टित्वा-
दादौ कित्वादन्ते । राजन् चित्र राजंश्चित्रम्
भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥ ११ ॥

शे चग् वा ॥ १२ ॥

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति ।
भवान् शूरः भवाञ्शूरः भवाञ्चशूरः भवा-
ञ्छूरः भवाञ्छूरः ॥

ङ्णनोदस्वाद् द्विःस्वरे ॥ १३ ॥

ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवति
स्वरे परे पदान्ते च । प्रत्यङ्इदं प्रत्यङ्दिदम् । सु-
गण इह सुगणिणह । राजन् इह राजन्निह ॥ १३ ॥

छः ॥ १४ ॥

ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ १४ ॥

खसे चपा झसानाम् ॥ १५ ॥

भसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं
तवच्छत्रम् ॥ (कचिदीर्घादपि वक्तव्यः *)
ही छः हीच्छः ग्ले छः ग्लेच्छः ॥ १५ ॥

मोऽनुस्वारः ॥ १६ ॥

मकारस्यानुस्वारो भवति पदांते च । तम्
हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटंवृथा ॥ १६ ॥

नश्चापदांते झसे ॥ १७ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदांते च वर्तमानस्या-
नुस्वारो भवति झसे परे । यशान् सि यशांसि
पयान् सि पयांसि । पुम् भ्यां पुंभ्याम् ॥ १७ ॥

यमा यपेऽस्य वा ॥ १८ ॥

अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे । अस्य यपस्य
सर्वणः । तं करोति तङ्करोति । तं तनोति
तन्तनोति ॥ १८ ॥

यवलपरे यवला वा ॥ १९ ॥

अनुस्वारस्य यवलपरे यवला वा भवन्ति । सं-
यन्ता संयन्ता । सं वत्सरः संवत्सरः । यं
लोकम् यँल्लोकम् ॥ १९ ॥

५ छंदसि ॥ २० ॥

छन्दस्यनुस्वारो ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु
परतः । हे सः ह ५ सः । संहिता स५हिता ॥ २० ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

अथ विसर्गसन्धिर्निगद्यते ।

विसर्जनीयस्य सः ॥ १ ॥

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे ।

कः तनोति कस्तनोति ॥ १ ॥

शेषसे वा ॥ २ ॥

विसर्जनीयस्य शषसे परे वा सकारो भवति ।

कः शेते कश्शेते । कः षण्डः । कष्णण्डः । कः

साधुः कस्साधुः ॥ २ ॥

कुप्वौ ः क ः पौ वा ॥ ३ ॥

विसर्जनीयस्य कवर्ग पवर्गसम्बन्धिनि खसे परे

ः क ः पौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थौ । कः करो-

ति क ः करोति । कः पचति क ः पचति । कः

पठति क ः पठति । वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा

निपातात्साधवः । यल्लक्षणेनानुषन्नं तत्सर्व नि-

पातात्सिद्धम् ॥ [तत्बृहतोः करपत्योश्चारदेवतयोः

सुटतलोपश्च *] तत् करः तस्करः । बृहत् पतिः

बृहस्पतिः । वाचः पतिः वाचस्पतिः ॥ ३ ॥

अहनोरात्रिषु ॥ ४ ॥

अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्या-
दिगणवर्जितेषु परतः । अहःपतिःअहपतिः । अहः
गणः । अहर्गणः । अरात्रिष्विति विशेषणात्
अहः रात्रं अहोरात्रम् । अहःरूपम् अहोरूपम् ।
अहः रथन्तरम् अहोरथन्तरम् ॥ ४ ॥

अतोऽत्युः ॥ ५ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति
अतिपरतः । कः अर्थः कोऽर्थः ॥ ५ ॥

हवे ॥ ६ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति
हवे परे । कः गतः कौगतः । देवः याति देवो
याति । मनः रथः मनोरथः ॥ ६ ॥

आदवे लोपश ॥ ७ ॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश भवति
अवे परे । देवाः अत्र देवा अत्र । वाताः वान्ति
वाता वान्ति ॥ ७ ॥

१ अवर्णत्वेन अकार आकारश्च गृह्यते । तत्र पूर्वसूत्रेण
अकारस्य व्यवस्थितत्वात् अकार एवात्र शिष्यते । तेन अकारा-
त्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश भवत्यवे परे इत्येव सिद्धम् ।

स्वरे यत्त्वं वा ॥८॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्त्वं
वा भवति । देवाः अत्र देवायत्र ॥ ८ ॥

भोसः ॥ ९ ॥

भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्ज-
नीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । भोः एहि भोएहि
भगोः नमश्ते भगो नमस्ते । अघोः याहि अघोयाहि

नामिनो रः ॥१०॥

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति
अवे परे । अग्निः अत्र अग्निरत्र । पटुः यजते
पटुर्यजते ॥ १० ॥

उपसो रो बुधे ॥ ११ ॥

उपसो विसर्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे
उपः बुधः उपबुधः ॥ ११ ॥

रेफप्रकृतिकस्य स्वप्ने वा ॥ १२ ॥

रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य स्वप्ने परे वा
रेफो भवति । गीः पतिः गीष्पतिः गीर्पतिः ।
धूः पतिः धू २ पतिः धूर्पतिः ॥ १२ ॥

रः ॥ १३ ॥

रेफसम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्येव परे ।
प्रातःअत्र प्रातरत्र । अन्तःगतः अन्तर्गतः ॥ १३ ॥

रि लोपो दीर्घश्च ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ।
पुनः रमते पुना रमते । शुक्तिःरूप्यात्मना भाति
शुक्ति रूप्यात्मना भाति ॥ १४ ॥

शैषोद्धसे ॥ १५ ॥

सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च
भवति हसे परे । सः चरति सचरति । एष हसति
एषहसति । सैषादिति संहिता । सैष^१ दाशरथी रामः
सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी सैष
भीमो महाबलः ॥ १ ॥ इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्थाः
ज्ञेयाः । यदुक्तं लौकिका येह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।
सेमां भूम्याददे सैषामित्यादीनामदुष्टता ॥ २ ॥ १५ ॥

क्वचिन्नामिनो लोपश्च ॥ १६ ॥

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य क्वचिल्लोपश्च

१ स एष इत्यत्र सैषेत्यष्टाक्षरपादार्था संहिता ।

भवत्यवे परे । भूमिः आददे भूम्याददे । कचित्प्रवृ-
त्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा^१ कचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्य^२कं वद-
न्ति ॥ ३ ॥ वर्णागमो वर्णविपर्यय^३ यश्च द्वौ चापरौ
वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्त-
दुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ ४ ॥ वर्णागमो गवेन्द्रादौ
सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णना-
शः पृषोदरे । ५ । वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरन्तिश-
येन यः । योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ६ ॥

इति विसर्गसन्धिः ।

॥ अथ षड्लिङ्गाः ॥

(तत्र स्वरान्तः पुष्टिगाः)

अथविभक्तिर्विभाव्यते । साद्विविधास्यादिस्स्यादिश्च
विभक्त्यन्तं पदम् ॥ १ ॥

तत्र स्यादिविभक्तिनाम्नो योज्यते ॥ १ ॥

अविभक्ति नाम ॥ २ ॥

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं ना

१ अनिश्चितं विभजतया क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति ।
विकल्पः । २ वैदिकप्रयोगम् । ३ वर्णविपर्ययो नाम अनस्यसिद्धिर-
न्यस्योच्चारणम् । यथा हिंसिन्नातो हिंसशब्दे प्राप्ते तत्रसिद्धिरिति ।

मोच्यते । कृतद्धितसमासाश्च प्रतिपदिकसंज्ञा
इति केचित् ॥ २ ॥

तस्मात् सि औ जस्, अम् औ शस्,
टा भ्याम् भिस् ङे भ्याम् भ्यस् ङसि
भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस आम्, ङि
ओस सुप् ॥ ३ ॥

तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भव-
न्ति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने
देव सि इति स्थिते इकार उच्चारणार्थः ॥ ३ ॥

स्त्रोर्विसर्गः ॥४॥

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातोः रसे
पदान्त च । देवः । द्वित्वविवक्षायामौ 'ओ औ औ
देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचने जस् । ज-
कारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः, प्रयोजनं च 'जसि' इति
विशेषणार्थम् । देवअस् इति स्थिते दीर्घविसर्गो
देवाः ॥ [अकाराजसोऽसुकक्चिद्वक्तव्यः] *
देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने । देव अस्
इति स्थिते ॥ ४ ॥

अम्शसोरस्य ॥५॥

समानादुत्तरयोः अम्शसोरकारस्यलोपो भवत्य
धातोः देवम् । देवौ । बहुवचने देव शस् इति
स्थिते शकारः 'शसि' इति विशेषणार्थः ॥५॥

सो नः पुंसः ॥६॥

पुल्लिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य
नकारादेशो भवति ॥ ६ ॥

शसि ॥ ७ ॥

शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति यदादे-
शस्तद्वद्भवति न तु वर्णमात्रविधौ । देवान् । तृतीयै-
कवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः
टेनः इति विशेषणार्थः ॥ ७ ॥

टेन ॥ ८ ॥

अकारात्परष्टा इन भवति । देवेन ॥ ८ ॥

अद्भिः ॥ ९ ॥

अकारस्य आकारादेशो भवति भकारे परे । देवाभ्याम्

१ आत् इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः ।

भ्यः ॥ १० ॥

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो
भवति । 'अ इ ए' देव एस् इति स्थिते 'ए ऐ
ऐ' द्विविसर्जनीयौ । देवैः ॥ (अकारस्य भिसि
छंदस्येकारो वा वक्तव्यः*) देवभिः । कर्णेभिः ।
चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते डकारो
ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ १० ॥

ङेरक् ॥ ११ ॥

अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति । कि-
त्वादन्ते । 'ए अय् । दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् पूर्व-
वत् । चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते ॥ ११ ॥

एस्मि बहुत्वे ॥ १२ ॥

अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे
बहुत्वे सति । देवेभ्यः । पञ्चम्येकवचने देव ङसि
इति स्थिते ॥ १२ ॥

ङसिरत् ॥ १३ ॥

अकारात्परो ङसिरद्भवति दीर्घः । देवात् । देवा

भ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव डस् इति स्थिते ॥ १३ ॥

डस्स्य ॥ १४ ॥

अकारात्परो डसः स्यो भवति । देवस्य । षष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते ॥ १४ ॥

ओसि ॥ १५ ॥

अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति 'ए अय्' देवयोः ॥ १५ ॥

नुडामः ॥ १६ ॥

समानात्परस्यामो नुडागमो भवति टित्वादादौ उकार उच्चारणार्थः ॥ १६ ॥

नामि ॥ १७ ॥

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । 'अ इ ए' देव 'ओसि' देवयोः पूर्ववत् । सप्तमीबहुवचने देव सुप् इति स्थिते पकारस्येत्संज्ञायां लोपः । 'एस् मिच्चुत्वे' इत्येकारः ॥ १७ ॥

विवलात् षः सः कृतस्य ॥ १८ ॥

कवर्गादिलाच्चप्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण
कृतस्य सकारस्य पकार । देशा भवति । देवेषु । १८ ।

आमन्त्रणे सिद्धिः ॥ १९ ॥

आमन्त्रणमभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः
सिद्धिसंज्ञो भवति ॥ १९ ॥

समानार्द्धेलोपोऽधातोः ॥ २० ॥

समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः । (आभि
मुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः) हे
देव । हे देवौ । हे देवाः । एवं घटपटस्तम्भादयोऽ
प्यकारान्ताः । सर्व । विश्व । उभ । उभय ।
अन्य । अन्यतर । इतर । डतर । डतम । कतर ।
कतम । सम । सिम । नेम । एक । पूर्व ॥ अवर ।
दक्षिण । उत्तर । अपर । अधर । स्व । अन्तर ।
त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदम् । द्वि । किम् ।
युष्मद् । अस्मद् । भवतु । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ।
तत्र पुल्लिङ्गत्वेन रूपं ज्ञेयम् । सर्वः सर्वौ । बहु-
वचने सर्वं जम् इति स्थिते ॥ २० ॥

जसी ॥ २१ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति । 'अइए'
सर्वे । सर्वम् सर्वौ सर्वाच्च । तृतीयैकवचने सर्व
इन इति स्थिते ॥ २१ ॥

परुर्नोणोऽनन्ते ॥ २२ ॥

षकाररेफञ्चवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य एकारादेशो
भवति । अन्ते स्थितस्य न भवति । सर्वानित्यादौ २२

अवकुप्वन्तरेऽपि ॥ २३ ॥

अव प्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यव-
धानेऽपि नस्य एणो भवति नान्येन । सर्वेण ।
सर्वाभ्याम् । 'अद्धि' इत्यात्वम् । सर्वैः । चतुर्थैक-
वचने सर्व ए इति स्थिते ॥ २३ ॥

सर्वोर्दः स्मट् ॥ २४ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थैकवचनस्य स्म-
डागमो भवति । 'ए ऐ ऐ' सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् ।
सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते । २४ ।

अतः सर्वादेः ॥ २५ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः सुडागमो भवति सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । षष्ठ्येकवचने सर्व डस् इति स्थिते 'डसस्य' सर्वस्य । सर्व ओस् इति स्थिते 'ओसि' 'ए' 'अय' सर्वयोः । षष्ठीबहुवचने सर्व आम् इति स्थिते ॥ २५ ॥

सुडामः ॥ २६ ॥

सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति सर्वेषाम् । सप्तम्येकवचने सर्व डि इति स्थिते ॥ २६ ॥

डि स्मिन् ॥ २७ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । डतर-डतमौविहाय । तौ प्रत्ययौ । ततस्तादन्ताः शब्दाग्राह्याः पूर्वः पूर्वौ । पूर्व जस् इति स्थिते [पूर्वादीनां तु नवानां जसि ईकारो वा वक्तव्यः*] पूर्वे, पूर्वाः ।

१ पश्चिम बहुत्वे इत्यकारस्येत्वम् । विचलात्प. सःकृतस्यइतिषत्वम् ।

२ आभिमुख्याभिमुख्ये संबुद्धौ सर्वत्रहे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः ।

परे, पराः इत्यादि ॥ (ङसिङयोः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ *) पूर्वस्मात्, पूर्वात्, पूर्वस्मिन्, पूर्वे इत्यादि (प्रथमचरमतयाऽल्पाधकतिपयनेमानां जसीकारो वा वक्तव्यः *) प्रथमे, प्रथमाः चरमे चरमाः शेषं देववत् । तयायडौ प्रत्ययौ ॥ (तीयस्य सर्वशब्दवदुरूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् *) । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये । एवं तृतीयः । उभयशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयो । हे उभौ । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन् । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । इत्यादि अकारान्तः पुल्लिङ्गो मासशब्दः ॥ २७ ॥

मासस्थाल्लोपो वा ॥ २८ ॥

मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ २८ ॥

हसेपः सेर्लोपः ॥ २६ ॥

हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । माः
 मासः मासौ मासौ मासः मासाः । मासस् मासौ
 मासौ मासः । मासान् । मासामासेनमाभ्याम् मासा-
 भ्याम्माभिःमासः । मासेमासायमाभ्याम्मासाभ्याम्
 माभ्यः मासेभ्यः । मासःमासात्माभ्याम् मासाभ्याम्
 माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासस्य मासौः मासयोः
 मासाम् मासानाम् । मासि मासे मासाः मासयोः
 मास्सु मासेषु । हे माः हे मास हे मासौ हे मासौ
 हेमासःहे मासाः । आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपा
 शब्दः । सोमपाः सोमपौ सोमपाः । अधातोरिति
 विशेषणद्वल्लोपो नस्ति । हे सोमपाः हे सोमपौ
 हे सोमपाः । सोमपास् सोमपौ । बहुवचने सोमपा
 अस् इति स्थिते ॥ २६ ॥

आतो धातोर्लोपः ॥ ३० ॥

धातुमंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसा-
 दौ स्वरे परे । सोमपः । सोमपा । सोमपाभ्याम्
 सोमपाभिः सोमपे सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः ।
 सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोम-

पोः सोमपाम् । सोमपि सोमपोः सोमपासु । एवं
कीलाक्षपाशंस्वप्नाप्रभृतयः ॥ ३० ॥ इकारान्तः
पुष्टिङ्गो हरिशब्दः प्रथमैकवचने । हरिः । द्विवचने
हरि औ इति स्थिते ॥

औ यू ॥ ३१ ॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च पर औ युत्वं मापद्यते ।
ई ऊ भवतः । हरी ॥ ३१ ॥

ए ओ जसि ॥ ३२ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार
ओकारश्च भवति । 'ए अय्' हरयः ॥ ३२ ॥

धौ ॥ ३३ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य धिविषये एकार
ओकारश्च भवति । हे हरे । 'समानाद्धेलोपोऽ-
धातोः' हे हरी हे हरयः । हरीन् ॥ ३३ ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ ३४ ॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवत्यस्त्रि-

याम् । हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः । हरि ऊ इति
स्थिते ॥ ३४ ॥

डिति ॥ ५ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकार
ओकारश्च भवति । हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ।
हरि डइसिति स्थिते ॥ ३५ ॥

डसिङ्सोरस्य ॥ ३६ ॥

एदोद्भ्यां परस्य डसिङ्सोरकारस्य लोपो
भवति । हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः । हरेः हर्योः
हरीणाम् । हरि डसि इति स्थिते ॥ ३६ ॥

डेरौ डित् ॥ ३७ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरौ भवति स च डित् ॥ ३७ ॥

डिति टेः ॥ ३८ ॥

डिति परे टेलोपो भवति । हरौ हर्योः हरिषु । एव
मङ्गिरिगिरिविकवि प्रभृतयः पुङ्खिगाः एतैरेव सूत्रैः
सिद्ध्यन्ति । उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानु प्रभृतयः
एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः भानू भानवः । भा-

नुम् भानू भानुर् । भानुना भानुभ्याम् भानुभिः ।
भानवे भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भानुभ्याम् भानू-
भ्यः । भानोः भान्वो भानूनाम् । भानो भान्वो
भानुषु । हे भानो इत्यादि ॥ ३८ ॥ सखिशब्दस्य
भेदः । सखिसि इति स्थिते ॥

सेर्डाधेः ॥ ३९ ॥

सखिशब्दात्परस्य सेरधेर्डा भवति स च डित् ।
डित्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणादे-
कारो धिविषये । हे सखे ॥ ३९ ॥

ऐ सख्युः ॥ ४० ॥

सखिशब्दस्यकारो भवति पञ्चानु परेषु । षष्ठी
निर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः आयादेशः
सखायौ ॥ ४० ॥

द्विवचनस्य वा छन्दसि ॥ ४१ ॥

द्विवचनस्य औ आ भवति वेदे । सखायौ
सखाया । सखायः । सखायम् सखायौ सखीन् ।
सखि टा इति स्थिते ॥ ४१ ॥

सखिपत्योरीक् ॥ ४२ ॥

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाडेङिषु परतः दीर्घत्वान्न ना । सख्या । 'आगमजमनित्यम्' इति न्यायात् । सखिना । पतिना । सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः । सखि ङसि इति स्थिते ॥ ४२ ॥

ऋड्डे ॥ ४३ ॥

सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसो ङकारे परे सख्यु अम् इति स्थिते ॥ ४३ ॥

ऋतो ङ उः ॥ ४४ ॥

ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति, स च ङित् । 'ङिति टेः' सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः सख्युः सख्यो सखीनाम् । सप्तम्येकवचने कृते । 'ङेरौ ङित्' इत्यौकारेकृते 'सखिपत्योरीक्' इति रीगागमो भवति । सख्यो सख्योः सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरि शब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत् । पतिः पती पतयः इत्यादिः । (पतिरसमास एव सखि

शब्दवद्वक्तव्यः) ततः समासान्तस्य नादयो भव-
न्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि ॥ ४४ ॥
द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ ४५ ॥

त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ द्वौ द्वा-
भ्याम् द्वाभ्यां द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । त्यदादीनां
धेरभावः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रि जस्
इति स्थिते । 'ए औ जमि' इत्येकारे कृते अया
देशः । त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ॥ ४५ ॥

त्रेरयङ् ॥ ४६ ॥

त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे ॥ (ङि-
न्तस्य वक्तव्यः ✽) त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः । कति जस् इति स्थिते । [कति-
शब्दाज्जशसोर्लुग्वक्तव्यः ✽] इति जशसोर्लुक्-
लुकि न तन्निमित्तम् । कति कति कतिभिः कति-
भ्यः कतिभ्यः कतिनाम् कतिषु त्रिषु लिङ्गेषु
चायं सरूपः ॥ ४६ ॥ ईकारान्तः पुल्लिङ्गः
सुश्रीशब्दः । सुश्रीः । सुश्री औ इति स्थिते ।

ध्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ॥४७॥

धारोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे ।
 सुश्रियौ सुश्रियः । हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः
 सुश्रियम् सुश्रियौः सुश्रियः सुश्रिया सुश्रीभ्याम्
 सुश्रिभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः
 सुश्रीयोः सुश्रियाम् । सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषुतथैव
 सुधीशब्दः । ^१सुधीः सुधियौ इत्यादि । ऊकारान्तः
 पुङ्क्तिङः ^२स्वयंभू शब्दः । स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः ।
 हे स्वयंभूः । स्वयंभुवम् स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयंभुवा
 स्वयंभुभ्याम् स्वयंभुभिः । स्वयंभुवे । स्वयंभुभ्याम्
 स्वयंभुभ्यः स्वयंभुवः स्वयंभूभ्याम् स्वयंभुभ्यः । स्वयं-
 भुवः स्वयंभुवो स्वयंभुवाम् । स्वयंभुवि स्वयंभुवोः स्व-
 यंभूषु ॥४७॥ ^३सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ ।
 सेनानीः । स्वरादौ तु विशेषः । सेनानी औ
 इति स्थिते ।

ध्वो वा ॥ ४८ ॥

धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादिकारादूकारा

१-सुष्टु व्यायतीति सुधीः । २-स्वयं भवतीति स्वयंभूः ।

३-सेनां नयतीति सेनानी नराधिपः ।

न्ताभास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य कारकाव्यय
पूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीकारस्य ऊकारस्य च
यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्षाभूपुनर्भू-
व्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणा-
दियं विवक्षा । सेनान्यौ सेनान्यः । हे सेनानीः
हे सेनान्यौ हे सेनान्यः । सेनान्यम् सेनान्यौ
सेनान्यं । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः ।
सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः
सेनान्योः । (सेनान्यादीनां वामो नुङ् वक्तव्यः)
सेनान्याम् सेनानीनाम् ॥ ४८ ॥

आम् छे नियश्च ॥ ४९ ॥

आबन्तादीबन्तान्नीशब्दाञ्चोत्तरस्य डेरामा-
देशो भवति । सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु ।
वातप्रमीशब्दस्य भेदः । वातप्रमीः वातप्रम्यौ
वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ हे वात-
प्रम्यः वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वात-
प्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः । वात-
प्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः

वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वात-
प्रम्योः । आमि नुट् । वातप्रमानाम् । ङो तु सवर्ण-
दीर्घः । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । एवं ग्राम-
णीप्रभृतयः सेनानीषत् । ऊकारान्तश्चयबलूप्रभृतयः
॥ ४६ ॥ ऋकारांतः पुल्लिङः पितृशब्दः ॥

सेरा ॥ ५० ॥

ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् ।
डित्वाट्टिलोपः । पिता ॥ ५० ॥

अर् पञ्चसु ॥ ५१ ॥

ऋकारोऽर्भवति पञ्चसु पदेषु स च डित् ।
पितरौ पितरः ॥ ५१ ॥

धेरर् ॥ ५२ ॥

ऋकारान्तात्परस्य धेरर् भवति स च डित् । हे
पितः हेपितरौ हेपितरः । पितरम् पितरौ पितृना पि-
त्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः ।
पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः । पितुः पित्रोः पितृणाम् ।

डौ ॥ ५३ ॥

ऋकारस्यार्भवति डौ परे । पितरि पित्रोः पितृ-
षु । एवं जामातृभ्रात्रादयः एवं नृशब्दः । ना नरो
नरः नरम् नरौ नृन् । त्रा नृभ्याम् नृभिः । त्रे
नृभ्याम् नृभ्यः । नुः नृभ्याम् नृभ्यः । नुः त्रोः ॥ ५३ ॥

नुर्वा नामि दीर्घः ॥ ५४ ॥

नृशब्दस्य नामि परे वा दीर्घो भवति ।
नृणाम् नृणाम् । नरि त्रौ नृषु । हे नः हे नरो
हे नरः ॥ ५४ ॥ कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

स्तुरार् ॥ ५५ ॥

सकारतृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्यार्भवति पञ्चसु
परेषु । कर्तृसिं इति स्थिते यदादेशस्तद्वद्भवति 'सेरा'
डित्वाट्टेलोपः । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । हे कर्तः
हे कर्तारौ हे कर्तारः । कर्तारम् कर्तारौ कर्तृन् । कर्त्रा
कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तः
कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तु कर्त्रोः कर्तृणाम् । कर्त-

रि कर्त्रोः कर्तृषु । एवं नष्टुहोतृपोतृप्रशास्तृप्रभृतयः
 उकारान्तस्य क्रोष्टुशब्दस्यभेदः ॥ (उकारान्त-
 स्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्त-
 स्येव रूपं वक्तव्यम्) क्रोष्टा क्रोष्टारो क्रोष्टारः
 क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ शसिपरे तृप्रत्ययवद्भावाभा-
 वात् । क्रोष्टून् । तृतीयादौ तृप्रत्ययान्तता वा
 वक्तव्या स्वरादौ *) क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टु-
 भ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्वे क्रोष्टुभ्याम्
 क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टु क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः ।
 क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वो क्रोष्टूनाम् । कृता-
 ऋतप्रसंगो यो विधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्ये
 नित्यविधिर्बलवान् इति प्रथमे नुडागमे कृते हसा-
 दित्वात्तृज्वद्भावो नास्ति ॥ क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः
 क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु । ऋकारान्ता लृकारान्ता एका-
 रान्ताप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुङ्गिणः सुरैशब्दः ५५

१-तृप्रत्ययेन तुल्य तृप्रत्ययवत् भावस्य अवोभावाभाः ।

२-तृतीया आदिर्यस्य सः तस्मिन् ।

३-यः प्रसंगः कृतेऽपि भवति ऋकृतेऽपि भवति ।

रैस्मि ॥ ५६ ॥

रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ
विभक्तौ परतः । सुराः । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः ।
सुरायौ सुरायः । हे सुराः । हे सुरायौ हे सुरायः ।
सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सु-
राभिरित्यादि ॥ ५६ ॥ ओकारान्तः पुल्लिङ्गो
गोशब्दः गो सि इति स्थिते ॥

ओरौ ॥ ५८ ॥

ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चषु । गौः
गावौ गावः । हे गौः हे गावौ हे गावः ॥ ५७ ॥

आऽम् शसि ॥ ५८ ॥

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे ।
गाम् गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे
गोभ्याम् गोभ्यः । 'डस्ये' त्यकारलोपः । गोः
गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ ५८ ॥

श्रुतौ गोरामः ॥ ५६ ॥

श्रुतौ गोशब्दात्परस्यामो नुडागमो भवति । गोना-
म् । गवि गवोः गोषु । एवं सुद्योशब्दः । आकारन्तः
पुल्लिंगो 'ग्लौशब्दस्तस्य ह्रसादावविशेषः स्वरा-
दावावादेशः । ग्लौः ग्लावौः ग्लावः । ग्लावंग्ला-
वौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्यामित्यादि ॥ ५६ ॥

॥ इति स्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्रावन्तो गंगाशब्दः तस्य नामसंज्ञायां प्रथ-
मैकवचने सिः ।

आवतः स्त्रियाम् ॥ १ ॥

अकारान्ताभ्रान्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्रत्ययो भवति ।

आपः ॥ २ ॥

आवन्त्यात्परस्य सेर्लोपो भवति । गंगा ॥ २ ॥

औरी ॥ ३ ॥

आवन्तात्पर औ ईकारमापद्यते । 'अइए' गंगे गंगाः ।

१ ग्लौभ्रन्तः ग्लौर्मु गांकः कलानिधिः इत्यमरः ।

धिरिः ॥ ४ ॥

आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गंगे हे गंगे
हे गंगाः ॥ ४ ॥

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ ५ ॥

अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अम्ब
हे अक्क हे अल्ल । असंयुक्तानां ढल्लकवतां
प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ हे अम्बाडे हे अम्बाळे
हे अम्बिके इत्यादौ ह्रस्वो न भवति । गङ्गाम्
गंगे पुंस इति विशेषणात् स्त्रियां शसि सकारस्य
नकारो न भवति ॥ गंगाः । तृतीयैकवचने
गंगाटा इति स्थिते ॥ ५ ॥

टौसोरे ॥ ६ ॥

आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । अवादेशः ।
गंगया गंगाभ्याम् गंगाभिः । गंगा ए इति स्थिते ६ ।

डितां यट् ॥ ७ ॥

आबन्तात्परेषां ङ ङसि ङस् ङि इत्येतेषां यडा

गमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः । गंगायै
 गंगाभ्याम् गंगाभ्यः गंगायाः गंगाभ्याम् गंगा-
 भ्यः । गंगायाः गंगयोः ॥ (आबन्तादीबन्तादामो
 नुङ् वक्तव्यः ❀) गंगानाम् । 'आम् डे' इत्याम्
 गंगायाम् गंगयोः गंगासु । एवं श्रद्धा मेधा
 शास्त्रा माला हेल्ला दोला प्रभृतयः । सर्वा सर्वे
 सर्वाः । हे सर्वे । सर्वाम् सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम्
 सर्वाभिः । सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः ॥ ७ ॥

यटोऽच्च ॥ ८ ॥

आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः मुडागमो भवति
 पूर्वस्य चापोऽकारो भवति । सर्वस्यै सर्वाभ्याम्
 सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्व
 स्थाः सर्वयोः सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयाः सर्वासु ।
 आकारान्तो जराशब्दः ॥ (जरायाः स्वर-
 रादौ जरस् वा वक्तव्यः ❀) जरा जरसौ जरे
 जरसः जराः । जरसम् जराम् जरसौ जरे जरसः
 जराः । जरसा जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे
 जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः जरायाः । जरा-

म्याम् जराभ्यः । जरसः जरायाः जरसोः जरयोः
जरसाम् जराणाम् । जरसि जरायाम् जरसोः जर-
योः जरासु । हे जरे हे जरसो हे जरे हे जरसः हे
जराः । इकरान्तः स्त्रीलिंगोबुद्धिशब्दः तस्य च
प्रथमाद्वितीययोः । हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः
बुद्धी बुद्ध्यः । बुद्धिम् बुद्धी बुद्धीः । स्त्रीत्वाच्छसो
नत्वाभावः । बुद्ध्या बुद्ध्याम् बुद्धिभिः ॥ ८ ॥

इदुद्भ्याम् ॥ ९ ॥

स्त्रियां वर्तमानाभ्यामीकारोकाराभ्यां परेषां
जिद्धचनानां वा अडागमो भवति । बुद्ध्यै बुद्ध्ये
बुद्धिभ्यां । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धिभ्याम्
बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्याः बुद्धीनाम् ॥ ९ ॥

स्त्रियां य्वोः ॥ १० ॥

इश्चउश्च यू तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च पर-
स्य ङे रामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडागमाभावे
आमोऽप्यभावः । बुद्ध्या बुद्ध्योः बुद्धिषु ।
एवं मतिभूतिघृतिरुचिकृतिसिद्धिशान्तिज्ञान्ति-

भ्रान्त्यालिशक्तिप्रभृतयः । एवं धेनु तनु रज्जु प्रभु-
 तयः स्त्रीलिङ्गा उकारान्ता एतैरेव सूत्रैः सिद्धि-
 न्ति । धेनुः धेनू धेनवः । हे धेनो हे धेनू हे धेनवः ।
 धेनूम् धेनू धेनूः । धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्वै
 धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनो धेनुभ्याम् धेनु-
 भ्यः । धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनाम् । धेन्वाम् धेनौ
 धेन्वोः धेनुषु १० ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

हसेपःसेर्लोपः ॥ ११ ॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ।
 नदी नद्यौः नद्यः ॥ ११ ॥

धौ ह्रस्वः ॥ १२ ॥

इवर्णोवर्णयोरधातो स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो
 भवति । हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः नदीम् नद्यौ
 नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ १२ ॥

डितामट् ॥ १३ ॥

स्त्रियामीकारान्तादृकारान्ताच्च परेषां डितां
 वचनानामडागमो भवति । नद्यै नदीभ्याम्

नदाभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्याम् नद्योः
 नदीषु । एवं गौरी सरस्वती ब्राह्मणी कुमारी
 किशोरीकलभीपार्वतीभवानीप्रभृतयः । लक्ष्मी-
 शब्दस्य वेन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः
 लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मीः । शेषं नदीवत् ।
 स्त्रीशब्दस्य ईवन्तत्वात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ।

स्त्रीश्रिवोः ॥ १४ ॥

स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे ।
 स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥ १४ ॥

वाऽम्शसि ॥ १५ ॥

स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इयादेशो भवति ।
 स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया स्त्री-
 भ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रीषु । शेषं नदीवत् । श्रीः
 श्रियौ श्रियः । हे श्रीः । श्रियम् श्रियौ श्रियः ।
 श्रियौ श्रीभ्याम् श्रीभिः ॥ १५ ॥

१ अवी तन्त्रीतरोलक्ष्मीवी ३ श्रीश्रीणामुणादिषु । अपिस्त्रीलि
 गशब्दानां सिलोप न कदाचन ।

वेयुवः ॥१६॥

इयुवन्तास्त्रियां वर्तमानात्डितां वचनानां वाऽ
 ङागमो भवति । स्त्रियास्तु नित्यम् । श्रियै श्रियै
 श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः ।
 श्रियाः श्रियः श्रियौः (श्रियादीनां वामोऽनुङ्गवक्तव्यः)
 श्रियाम् श्रीणाम् । ङौ परेऽङागमाभावे आमोऽप्य
 भावः । श्रियाम् श्रियि श्रियोः श्रीषु । एवंहीधी
 प्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः । एवंभुशब्दोभूशब्दश्च । वधू-
 करभोरूकच्छूकण्डूजब्वादीनां नदीशब्दद्रूपज्ञेयम्
 वधूः वध्वौ वध्वः हे वधू । वधूम् वध्वौ वधूः । जम्बू
 जम्ब्वौ जम्ब्वः । हे जम्बु हे जम्ब्वौ हे जम्ब्वः ।
 ऋकारान्तो मातृशब्दः । माता मातरौ मातरः ।
 मातरम् मातरौ मातृः । 'शसि' इति दीर्घत्वम् । शेषं
 पितृवत् । स्वसृशब्दः कर्तृवत् । नत्वाभावो विशेषः ।
 रेशब्दः सुरेशब्दवत् । नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । गो-
 शब्दस्तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥ इतिस्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

१ सुश्रीसनानीग्रामण्यादयः पुल्लिङ्गवत् ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अकारान्तो नपुंसकः कुलशब्दः । तस्य प्रथमा-
द्वितीयैकवचने-

अतोऽम् ॥ १ ॥

अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परस्याः स्यमोरम्भव-
ति अधौ । अमो ग्रहणं लुग्यावृत्यर्थम् । 'अमश-
सारस्य' इत्यकारलोपः । कुलम् ॥ १ ॥

ईमौ ॥ २ ॥

नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । 'अइए' कुले २
'जशशसोः शिः ॥ ३ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः शिर्भवति । शकारः
सर्वादेशार्थः ॥ (गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः) ॥ ३ ॥

नुमयमः ॥ ४ ॥

नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारा-
न्तस्य न भवति । (मिदन्त्यात्स्वरात्परोवक्तव्यः) ४

१ षष्ठी निर्दिष्टस्येत्परस्यापवादः ।

२ नुम इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ।

नोपधायाः ॥ ५ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु पञ्चसु नामि च । कुलानि । हे कुल हे कुले हे कुलानि । पुनरपि कुलम् कुलेकुलानि । शेषं देववत् । एवं सूतफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥५॥ सर्वादीनां यकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वम् सर्वे सर्वाणि । शेषं पूर्ववत् । अन्यादेर्विशेषमाह—

श्वन्यादेः ॥ ६ ॥

अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः श्चुर्भवति । शजारः शित्कार्यार्थं उकार उच्चारणार्थः ॥ ६ ॥

वाऽवसाने ॥ ७ ॥

अवसाने वर्तमानानां भसानां जबा भवन्ति चपा वा । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । पुनरपि अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । अन्यतरत् अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि २ । इतरत् इतरद् इतरै इतराणि २ । कतरत् कतरद् कतरै

१ अस्मिन् पक्षे दत्वमपि भवति ।

कतराणि २ । कतमत् कतमद् कतमे कतमानि
२ । शेषं सर्वशब्दवत् । एते चान्यादयः ॥ ७॥
इकारान्तोऽस्थिशब्दः ।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ ८ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ॥ ८॥

यवृणाम् ॥ ९ ॥

इश्च उश्च ऋश्च य्रः तेषां यवृणाम् ॥ (नपुंसके धौ
वा गुणो वक्तव्यः) हे अस्थि हे अस्थे हे अस्थिनी
हे अस्थीनि ॥ उक्तं हि-‘संबोधने’ । तूशनसस्त्रिरूपं
शान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् । माध्यन्दिनिर्वष्टि
गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ ९॥

नामिनः स्वरे ॥ १० ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति
स्वरे परे ‘ईमौ’ अस्थिनी अस्थीनि ॥ १० ॥

अच्चास्थनां शसादौ ॥ ११ ॥

अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति ईकारस्य चा-
कारो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ ११ ॥

अलोपःस्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ १२ ॥

नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति
शसादौ स्वरे परे नकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य
न भवति । अस्थना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः
अस्थने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः
अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थनोः
अस्थनाम् ॥ १२ ॥

वेङ्योः ॥ १३ ॥

नान्तस्य नाम्न ईङ्योः परयोर्वा अकारस्य
लोपो भवति । अस्थिन अस्थनि । एवं दधि-
सक्थिआक्षशब्दाः । दध्ना दधिभ्याम् दधिभिः ।
सक्थि सक्थिनी सक्थीनि २ । सक्थना सक्थि-
भ्याम् सक्थिभिः । वारि वारिणी वारीणि । इति
पूर्ववत् प्रक्रिया ॥ १३ ॥

नपुंसकस्य ह्रस्वः ॥ १४ ॥

नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वासु विभक्तिषु

परतः । 'नपुंसकात्स्ययोरुक्' ग्रामणि । 'नामिनः
स्वरे' इति नुम् 'ईमौ' । ग्रामणिनी ग्रामणीनि
हे ग्रामणे हे ग्रामणि । 'नामिनः स्वरे' 'नोप-
धाया' इति दीर्घः ॥ १४ ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ १५ ॥

उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे
पुंवद्वा भवति । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम्
ग्रामणिभिः ॥ ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम्
ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्राम-
णिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणी
नाम् 'आम्डे । ग्रामण्याम् ग्रामणिनि ग्रामण्याः
ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । ग्रामणि हे ग्रामणे हे ग्राम-
णिनी हेग्रामणीनि । 'अतोस् ४सोमप् सोमपे
सोमपानि २ । सोमपेन सोमपाभ्याम् सोमपः । सोम-
सोमपाय सोमपाभ्याम् सोमपेभ्यः । इति पूर्ववत् ।

१ ग्रामयुतम् । २ स्वरादौवेत् । ३ उक्तः पुमाननेनेत्युक्त-
पुंस्कम् । एक एव हि यःशब्दलिङ्गेषु लिङ्गेषु जायते ॥ एकमेवार्थ-
माख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते । ४ यस्मिन्सोमनेष्टं तत्कुम् ।

उकारान्तो मधुशब्दः । “नपुंसकात्स्यमोर्लुक्”
 मधु । नामिनः स्वरे इति नुमागमः । मधुनी ‘जश्श-
 सोः शिः’ नोपधायाः’ इति दीर्घः । मधूनि ॥ पुन-
 रपि । मधु मधुनी मधूनि । ‘नामिनः स्वरे’ । मधुनी
 मधुभ्याम् मधुभिः । पीलु^१ पीलुनी पीलूनि । पीलुन ।
 ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । ‘नपुंसकात्स्यमोर्लुक्’ कर्तृ ।
 ‘नामिनः स्वरे’ । ‘ऋर्नोऽणोऽनन्ते’ कर्तृणी कर्तृणि
 । २ । ‘ऋरम्’ कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे
 कर्तृणे कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । ‘ऋतोऽङउः’ । स च ङित्
 ‘ङिति ङे’ । कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः कर्तुः
 कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृणाम् । कर्तरि कर्तृणि
 कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृषु । हे कर्तृ हे कर्तृणी हे कर्तृणि ।
 ऐकारान्ताः अतिरैशब्दः । रामयतिक्रान्तमतिरि
 कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् । ओकारान्तः
 उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्य तदुपगु । उपगु
 उपगुनी उपगूनि । औकारान्तो नौशब्दः । नावम-

१ पीलुवृद्ध फलं पीलु पीतलं न तु पलवे वृद्धे निमित्त पीलु-
 त्वतज्ज्ञत्य तत्कले पुनः ।

तिक्रान्तं यज्जलं तदतिनु अतिनु अतिनुनी अति-
नूनि ॥१॥ इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हसान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

तत्र हकारान्तः पुल्लिङ्गोऽनडुहशब्दः नामसं-
ज्ञायां स्यादयः । (पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः)

सावनडुहः ॥ २ ॥

अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥१॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २ ॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च ।
रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य ॥२॥

हसेपः सेर्लोपः ॥ ३ ॥

हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ।
'उवम्' इति वत्वम् । लोपविधिसामर्थ्यान्न दत्वम् ।
अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः । अनड्वाहम्
अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ ३ ॥

वसां रसे ॥ ४ ॥

वसुसंसुध्वंसुभ्रंसुअनडुह इत्येतेषां रसं पदांते

च दत्वं भवति । अनडुद्ग्रयाम् अनडुद्ग्रिः अनडुह
 अनडुद्ग्रयाम् अनडुद्ग्रयः । अनडुहः अनडुद्ग्रयाम्
 अनडुद्ग्रयः । अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम् । अन-
 डुहि अनडुहोः । 'खसेचपाभसानाम्' अनडुत्सु । ४ ।

धावम् ॥ ५ ॥

अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति ।
 सवानडुहः । 'उवम्' स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ।
 हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः इत्यादि
 गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ ५ ॥

दादेर्घः ॥ ६ ॥

दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्भसे परे
 नाम्नश्चरसे पदांते च । गोदुघासि इति स्थिते ॥ ६ ॥

आदिजवानां झभान्तस्य

झभाश्च स्ध्वोः ॥ ७ ॥

धातोर्भभान्तस्यादौ वर्तमानानां जवानां भभा
 भवन्ति सकारेध्वशब्दे च परे नाम्नश्चरसे पदांते च

वावसाने ॥ ८ ॥

अवसाने वर्तमानानां भसानां जबा भवन्ति
चपा वा । 'गोधुक् । गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । गोधुचु
हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः । गो-
दुहम् गोदुहौ गोदुहः भकारादौ 'दादेर्घः' इति
घत्वे । आदिजबस्य भमे धकारे कृते 'भवे जबा'
गोधुग्भ्याम् गोधुग्भिः 'खसे चपा भसानाम्'
क्विप्तात्पः सः कृतस्य इति षत्वम् । कषसंयोगे
चः गोधुचु ॥ ८ ॥ मधुलिह शब्दस्य विशेषः ।

हो ढः ॥ ९ ॥

धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति भसे परे नाम्नश्च
रसे पदान्ते च 'वाऽवसाने' । मधुलिट् मधुलिङ्
मधुलिहौ मधुलिहः । हे मधुलिट् हे मधुलिङ्
हे मधुलिहौ हे मधुलिहः । मधुलिहम्
मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिङ्भ्याम्
मधुलिङ्भिः ॥ ९ ॥ तुरासाहशब्दस्य भेदः

१ गो दुहतीति गोधुग् आभोरः । २ इन्द्रः ।

सहेः षः साढि ॥ १० ॥

साढिरूपे सति सहधातोः सकारस्य षकारदेशो
भवति । १तुराषाट् तुराषाड् इत्यादि ॥ १० ॥
दुहशब्दस्य भेदः ।

द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ ११ ॥

द्रुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतो रसे पदान्ते
च । मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ
मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहा 'ऋभे जबाः' मित्रध्रुग्भ्याम्
मित्रध्रुड्भ्याम् । मित्रध्रुट्सु इत्यादि । एवं तत्त्वमुह-
स्नुहादयः ॥ ११ ॥ रेफान्तश्चतुर शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः ।

चतुराम् शौ च ॥ १२ ॥

चतुरशब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु
शौ च । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ १२ ॥

रः संख्यायाः ॥ १३ ॥

रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति ।

१ एवमव पृथक् षाट् हव्यवाट् प्रष्टवाट् भारवाट् प्रभृतयः ।

एत्वं द्वित्वं च । चतुर्णाम् चतुर्षु ॥ नकारान्ता राजन्
शब्दः । 'नोपधायाः' इति पञ्चसु दीर्घः ॥ १३ ॥

नाम्नो नो लोपश् धौ ॥ १४ ॥

नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति
रसे पदान्ते १ चाधौ । राजा राजानौ राजानः ।
हे राजन् हे राजानौ हे राजानः । हे राजानम् ।
राजानौ । अल्लोपः स्वरेभ्ययुक्ताच्छसादौ । 'स्तोः
श्चुभिःश्चुः' इति चुत्वे नकारस्य जकारः ॥ १४ ॥

जजोर्ज्ञः ॥ १५ ॥

जकार जकारयोगे २ ज्ञो भवति । राज्ञः राज्ञा
राजभ्याम् राजभिः । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः
'वेङ्योः' राज्ञि राज्ञि राज्ञोः राजसु इत्यादि । एवं
यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् प्रभृतयः । यज्वा
यज्वानौ यज्वानः । यज्वानम् यज्वानौ ।
'अम्बयुक्तान्' इति विशेषणादल्लोपो नास्ति ।

१ चकारात्क्वचिन्नाम्ना नकारस्य लोपश् न भवति । सुष्टु-
हिनस्ति पापमिति सुहिन् इत्यादौ । २ योगो नामोभवतः
संबन्धः ।

यज्वना इत्यादि श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पञ्चसु
राजन्शब्दवत्प्रक्रिया । शसादौ तू विशेषः ॥ १५ ॥

श्वादेर्व उः ॥ १६ ॥

श्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परेऽ
तद्धिते ईपि ईकारे च । शुनः । शुना श्वाभ्याम्
श्वभिः इत्यादि । युवन्शब्दे वकारस्योत्वे कृते
सवर्णेदीर्घः मघोनः मघोना मघवभ्यामित्यादि ।
पथिन् शब्दस्य भेदः ॥ १६ ॥

इतोऽत्पञ्चसु ॥ १७ ॥

पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति पञ्चसु
स्यादिषु परेषु ॥ १७ ॥

थो नुट् ॥ १८ ॥

पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु
स्यादिषु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते ॥ १८ ॥

१ अत्रादद्धिते इत्यननुवृत्तावपि । श्वयुःमघानामतद्धिते इति
पाणिनीयसुत्राश्रित्यामकादत्रात्वं भवति तद्धिते तु न ।

२ तकारान्तमघवच्छब्दस्य तु मघवता मघवद्भ्यामित्वा-
दीनि भिन्नाभ्येव रूपाणि ।

आ सौ ॥ १६ ॥

पथ्यादीनां टेरत्वं भवति सौ परे । पन्थाः पन्थानौ
पन्थानः । आत्वविधानान्न सुलोपः । हे पन्थाः
पन्थानम् पन्थानौ । पथिन् अस् इति स्थिते ॥ १६ ॥

पथां टेः ॥ २० ॥

पथ्यादीनां टेलोपो भवति शसादौ स्वरे परे ।
पथा पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादि । १ एवंमथिन्
२ ऋभुक्षिन् शब्दाः । दशिडन् शब्दस्य भेदः ॥ २० ॥

इनां शौ सौ ॥ २१ ॥

इन् हन् प्रुषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे
उपधाया दीर्घो भवति । नलोपसिलोपो । दशडी
दशिडनौ दशिडनः । दशिडनं दशिडनौ दशिडनः
दशिडना दशिडभ्याम् दशिडभिः इत्यादि । एवं
ब्रह्मन् शब्दः । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हे
ब्रह्मन् हे ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम्
ब्रह्महणौ शसादौ त्वकारलोपः ॥ २१ ॥

१ मन्थनदण्डः । २ इन्द्रः । आखण्डितः सहश्राद्ध ऋभुक्षाः
इत्यमरः ।

हनोदने ॥ २२ ॥

हन्तेर्धातोर्हकारस्य घकारो भवति नकार
 ङिति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः ।
 ब्रह्मध्नः ब्रह्मध्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः इत्यादि
 पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् हे पूषणौ हेपूषणः
 पूषणम् पूषणौ ॥ २२ ॥

षणोः णः ॥ २३ ॥

षकारणकारसंयोगे णो भवति शसादौ स्वरे परे
 पूषन्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे वा टेलोपः । पूषणः
 पूषा पूषणा पूषभ्याम् पूषभिः । पूषे पूषणे । डौ
 टिलोपो वेति केचित् । पूषिण पूषणि पूषणो । पूषसु
 अर्यम्णः अर्यम्णा अर्यमभ्याम् । इत्यादि संख्या
 शब्दाः पञ्चनप्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लि-
 गेषु सरूपाः । पञ्चन जम् इति स्थिते ॥ २३ ॥

जशशसोर्लुक् ॥ २४ ॥

षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जशशसोर्लुक्
 भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । लुकि न तन्नि

मित्तम् । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः २ ॥ २४ ॥

ऽणः ॥ २५ ॥

षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो
भवति । नोपधाया इति दीर्घः । 'नाम्नो नो
लोपश्चौ' पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं सप्तन् नवन्
दशन् प्रभृतयः । अष्टन् शब्दस्य भेदः ॥ २५ ॥

अष्टानो ङौ वा ॥ २६ ॥

अष्टन् शब्दात्परयोर्जशसोर्वा ङौ भवति ।
ङित्वाङितलोपः । अष्टौ अष्टौ । अष्टः अष्ट ॥ २६ ॥

वाऽऽसु ॥ २७ ॥

वा आ आसु इति छेदः । अष्टन् आसु परासु
विभक्तिषु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः अष्टाभिः
अष्टभ्यः २ अष्टाभ्यः २ अष्टानाम् अष्टसु अष्टासु
॥ २७ ॥ मकारान्त इदम् शब्दः ॥ २७ ॥

इदमोऽयं पुंसिः ॥ २८ ॥

इदम्शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति

१ तन्निमित्तं कार्यं न स्यादित्यर्थः । तेन नोपधाया इति दीर्घः

सिसहितस्य । अयम् । द्विवचनादौ इदम् औ
इति स्थिते 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यकारः ॥२८॥

दस्य मः ॥ २९ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ।
इमौ । सर्वादित्वात् 'जसी' इतीकारः त्यदादीनां
धेरभावः । इमम् इमौ इमान् ॥ २९ ॥

अल टौसोः ॥३०॥

इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः अनेन ॥३०॥

स्भ्यः ॥ ३१ ॥

इदमः सकारे भकारे च परे अकारो भवति
कृत्स्नस्य । आद्धिइत्यात्वम् । आभ्याम् ॥३१॥

मिस् भिस् ॥३२॥

इदमसोर्भिस् भिसेव भवति न भकारस्याकारः ।
'एस्मिबहूत्वे' एभिः अस्मै आभ्याम् एभ्यः । अस्मात्
आभ्याम् एभ्यः । अस्य 'अनयोः एषाम् । अस्मिन्

१ पाणिनीयऽद्वितीयायां टौसोश्च इदम् पनादेशो भवति ।

अनयोः^१ एषु । किम् शब्दस्य त्यादादेष्टेरः स्यादौ
इत्याकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपम् । कः कौ क । कम् कौ
कान् इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुधशब्दः । तस्य रसे
पदान्ते वकारस्य 'आदिजवानाम्' इति भकारः ।
'वाऽवसाने' तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः
हे तत्त्वभुत्, हे तत्त्वभुद् तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्व-
बुधः तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्याम् तत्त्वभुद्भिः इत्यादि ।
एवं मर्मवित् ॥ ३२ ॥ जकारान्तः सम्राज्जशब्दः ॥

छशपराजादेः षः ॥ ३३ ॥

छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य च
राज यज्जसृज्जमृज्जभ्राजादेश्च षकारा भवति धातो-
र्भसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ ३३ ॥

षो ङः ॥ ३४ ॥

षकारस्य ङत्वं भवति धातोर्भसे परे नाम्नश्च

१ इदमः प्रत्यक्षभवे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अद्-
सस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ।

२ आदिशब्दात् ब्रश्चभ्रस्जपरिव्राजां ग्रहणम् ।

३ षस्य षविधानं ङत्वनिषेधार्थम् आदिशब्दादेवं देवेद्
विश्वसृद् परिमृद् विभ्राद् तवृद् यवभृद् एवं हुतभुक्
ऋत्विक् वणिक् भिषक् अश्वयुक् प्रभृद्व्याजान्ताः ।

रसे पदान्ते । 'वावसाने' इति टकारो ङकारश्च ।
 सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः । सम्राजम् सम्राजौ
 सम्राजः सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भिः । इत्यादि
 एवं विराजादयः । ङकारान्तास्त्यदुतद्यदुएतद्
 शब्दाः । एतेषां त्यादेष्टेरः स्यादौ, इति सर्वत्रा-
 कारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

स्तः ॥ ३५ ॥

त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति । त्यः त्यौ
 त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । सःतौ ते । तम् तौ तान् । यः
 यौ ये यम् यौ यान् । एषःएतौ एते । (एतदोऽन्वा-
 देशे द्वितीया टौस्सचेनो वा वक्तव्यः*) उक्तस्य
 पुनरुक्तिरन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं
 छन्दोऽध्यापय । एतम् एनम् एतौ एनौ एतान्
 एतान् । एतेन एनेन एताभ्याम् एतैः । एतयोः
 एनयोः एतेषाम् । एतास्मिन् एतयोः एनयोः ए-
 तेषु । छकारान्तस्तत्त्वप्राङ् शब्दः । तत्त्वप्राट्
 तत्त्वाप्राड् तत्त्वप्राङ्गौ तत्त्वप्राङ्गः । इत्यादि ।
 थकारान्ताऽग्निमथशब्दः तस्य 'वावसाने' चपा-

१ उक्तस्य पुनर्भाषणं मन्वादेशः ।

जवाश्च । अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्नि-
मथः संबोधनेऽप्येवम् । अग्निमथं अग्निमथौ
अग्निमथः अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् इत्यादि
॥ ३५ ॥ चकारान्तः प्रत्यञ्चशब्दः ।

नोलोपः ॥ ३६ ॥

धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नस्य लोपो भवति ।
(अञ्चः पञ्चसु नुम् वक्तव्यः*), प्रत्यन् च
सि इति स्थिते । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति चुत्वे-
नात्र ञकारः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ ३६ ॥

चोः कुः ॥ ३७ ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्कसे परे
नाम्नश्च रसे पदान्ते च यथासंख्येन । प्रत्यङ्
प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ ३७ ॥

अञ्चेरलोपो दीर्घश्च ॥ ३८ ॥

अञ्चेर्धातोरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च
दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि इकारे
च । निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः । प्रती-
चः । प्रतीचा । प्रत्यम्भ्याम् । प्रत्यग्भिः । प्रत्य-

लु । एवं तिर्यञ्चप्रभृतयः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्य-
ञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ ३८ ॥

तिरश्चादयः ॥ ३९ ॥

तिरश्चादयो निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते
ईपि इकारे च । तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्य-
ग्भिः । तिर्यलु । एवम् उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः । उद-
ञ्चम् उदञ्चौ (उदञ्च शब्दस्य उदीच इति निपा-
त्यते शसादौ स्वरे परे) । उदीचः । उदीचा । समीचः
समीचा इत्यादि । तकारान्तौ मरुच्छब्दः । 'वाव-
साने' मरुद् मरुत् इत्यादि एवमग्निचित् प्रभृतयः
॥ ३९ ॥ तकारान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दः ॥

त्रितो नुम् ॥ ४० ॥

उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमा-
गमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु ॥ ४० ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ ४१ ॥

न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया

१ तिर्यच् उदच् सध्यक् सम्यच् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च
उदीच् सधीच् समीच् इत्यादेशा निपात्यन्ते । २ उश्च ऋश्च
कृश्च-वृ यस्य स त्रित तस्य त्रितः ।

दीर्घो भवति पञ्चसु धिवर्जितेषु शौ च परे ।
महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् । महान्तं
माहन्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महद्भिः
इत्यादि ॥ ४१ ॥ उकारानुबन्धौ भवच्छब्दः ।

अत्वसौः सौः ॥ ४२ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जितेषु
सौ च परे । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हे भवनू । भव-
न्तमभवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् । इत्यादि
ऋकारानुबन्धपचतृशब्दस्य नुमागम एव न दीर्घः ।
पचन् पचन्तौ पचन्तः । इत्यादि । एवं ऋकारानु-
बन्धो भवच्छब्दोऽपि । शकारान्तो विश्वशब्दः ।
'अश्वपराजादेः षः, इति पत्वम् 'षोडः' इति पका-
रस्य डत्वं च 'वाऽवसाने' 'चपा जवाश्च' विट् विड्
विशौ विशः इत्यादि । षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । 'जशशमोर्लुक्' ।
'षोडः' । षट् षड् २ षडभिः षड्भ्यः २ 'ण्ण' इति
नुडागमः । षड्नाम् इति स्थिते ॥ ४२ ॥

ड् णः ॥ ४३ ॥

षान्तसंख्यासम्बन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति

नामि परे । 'ष्टुभिः ष्टुः' पण्णाम् षट्सु । क्व-
चिदुपदान्ते पदान्तताश्रयणीया^१ ॥ ४३ ॥

दोषां रः ॥ ४४ ॥

दोष् सजुष् आशिष् हविष् प्रभृतीनां षकारस्य रेफो
भवति रसे पदान्ते च । दोः दोषौ दोषः । दोषम् दोषौ
[दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नान्ततो वा वक्तव्या]
दोषः दोष्णः । दोषा दोष्णा । दोर्भ्याम् दोषभ्याम्
इत्यादि । ^२सजूः सजुषौ सजुषौ सजुषः । [सजुषा-
शिषौ रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः] सजूर्भ्यामि-
त्यादि ॥ ४४ ॥ शकारान्तः पुंशब्दः ।

पुंसोऽसुडः ॥ ४५ ॥

पुंशब्दस्य पंचसु परेष्वसुडादेशो भवति । ड-
कारो अन्त्यादेशार्थः उकारो नुम्बिधानार्थः । ४५ ।

स्वरे मः ॥ ४६ ॥

अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । पुम्सु सि-
इतिस्थितवेति 'तोनुम्' न्सम्महतौऽधौ दीर्घः शौ
च' ह्रस्वः इति मेलोपः । संयोगान्तरस्य लोपः ।

^१ ग्रहणीया । वक्तव्येति भावः । ^२ सजुर्मित्रम् ।

पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् । पुमांसम् पुमांसौ
पुंसः । पुंसा पुंभ्याम् पुंभिः इत्यादि ॥ ४६ ॥

असंभवे पुंसः कवसौ ॥ ४७ ॥

धेदान्तैकवेद्यस्यात्मनो बहुत्वासंभवेऽर्थेवाच्ये
सति पुंस शब्दस्य सुपि परे कगागमो भवति ॥ ४७ ॥

स्कोराद्योश्च ॥ ४८ ॥

संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातो-
र्भसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । कषसंयोगे
क्षः पुंक्षु^२ । एवं विद्वस् शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ
विद्वांसः । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ १८ ॥

वसोर्व उः ॥ ४९ ॥

वसोः सम्बन्धिनो वकारस्य उत्वं प्राप्नोति श-
सादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च । विदुषः
विदुषा 'वसां रसे' विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विद्वत्सु
इत्यादि । सुवचस् शब्दे तु अत्वसोः सौ, इति दीर्घः ।
सुवचाः । सुवचसौ । सुवचसः । हे सुवचः । सुव-

१ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुत्या प्रतिपादितस्य ।

२ पाणिनीयागमविद्वद्भिदम् । पाणिनीयास्तु कगागमम-
निच्छन्ति अत्र सुपि पुंसु इत्येव रूपं साधयन्ति ।

चसम् सुव चसौ सुवचसः । सुवचसा । 'सोर्विसर्गः'
'हवे' । उत्वम् । उओ । सुवचोभ्याम् सुवचोभिः ।
एवं चन्द्रमम् । उशनसशब्दस्यविशेषः ॥ ४६ ॥

उशनसाम् ॥ ५० ॥

उशनस् पुरुदस् अनेहस् इत्येतेपांसेरधेर्डा भवति
डकारष्टिलोपार्थः । उशनाउशनसौ उशनसः (उश-
नसौ धौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तव्या)
हे उशनः हे उशनः^१ हे उशनन् । अदस् शब्दस्य
विशेषः 'त्यदादेष्टेः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः
अद सि इति स्थिते ॥ ५० ॥

सौ सः ॥ ५१ ॥

अदसो दकारस्य सौ परे सत्वं भवति ॥ १ ॥

सेरौ ॥ ५२ ॥

अदसः सेरोकारादेशो भवति । असौ द्विवचने
अद औ इति स्थिते । दस्य मः ॥ ५२ ॥

मादू ॥ ५३ ॥

उश्च उश्च ऊ । आदसो मकारस्य परस्य

१ संबोधने तूशनसस्त्रिरूपम् उशना शुकः ।

ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ
ऊकारो भवति । अस् बहुवचने सर्वादित्वात्
'जसी' 'अ इ ए' अमे स्थिते ॥ ५३ ॥

एरी बहुत्वे ॥ ५५ ॥

बहुते सत्यदस एकारस्य इकारो भवति । अमी ।
अमुम् अमू अमून् तृतीयादौ । मत्वे उत्वे च
कृत टानास्त्रियाम् । अमुना । द्विवचने 'आद्भि,
इत्यात्वं पश्चादुकारः । अमूभ्याम् ॥ ५४ ॥

भिस्र भिस्र ॥ ५५ ॥

इदमदसोर्भिस्र भिसेव भवति न मकारस्याकारः ।
अमीभिः । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमु-
ष्मात् अमूभ्ययाम् अमीभ्यः । अमुष्य । ओसि एत्वे
अयादेशे च कृते पश्चादुकारः । अमुयोः अमी-
षाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ ५५ ॥

सामान्य अदसः कः स्यादिवच्च ॥ ५६ ॥
अमुकः अमुकौ अमुके पुल्लिङ्गे सर्ववत् ॥ ५६ ॥

इति हसान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

हकारान्त उपानह^१ शब्दः ।

नहो धः ॥ १ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदान्ते च 'वावसाने' इति तत्त्वं दत्त्वं च । उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपानहा उपानद्भ्याम् उपानद्भिः इत्यादि ॥ १ ॥ वकारान्तो दिव शब्दः ।

दिव औ सौ ॥ २ ॥

दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः । हे द्यौः ॥ २ ॥ दिव् अम् इति स्थिते ।

वाम्या ॥ ३ ॥

दिवो वकारस्य अमि परेवा आत्वं भवति । द्याम् दिवम् दिवौः दिवा ॥ ३ ॥

उ रसे ॥ ४ ॥

दिवो वकारस्य रसे परे उकारा भवति । द्युभ्याम् द्युभिः द्युषु इत्यादि ॥ ४ ॥ रेफान्तश्चतुर शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् । ५ ।

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोस्तिसृचतसृ इत्ये
तावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः ऋकारस्य ऋकार-
वत् ततः 'स्तुरार' इत्यादि सूत्रः ऋदन्तशब्द कार्यं
न भवति । किन्तु 'ऋरम्' भवति । तिस्रः तिस्रः
तिसृभिः तिसृभ्यः ॥ ५ ॥

ननामि दीर्घः ॥ ३ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोः दीर्घो न भवति नामि परे
छन्दसि वातिशृणाम् छन्दसितुवा भवति । तिसृणां
सू तिसृषु । एवं चतसृशब्दः । ६ । गिरशब्दस्य भेदः ।

य्वोर्विहसे ॥ ७ ॥

धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयो-
र्हसपरयोः पदान्ते च । गीः । गिरौ गिरः । गिरम्
गिरौ गिरः । हे गीः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः ।
गीर्षु । एवं घूः धुरौ धुरः हे घूः । पूः पुरौ पुरः
हे पूः हे पुरौ हे पुरः । पूर्भ्याम् पूभिः । पूर्षु ।
धकारान्तः समिच्छब्दः 'वावसाने' समित् समिद्

समिधौ समिधः । समिधम् समिधौ समिधः ।
 हे समित् हे समिद् । समिदभ्याम् समिद्धिः ।
 समित्सु^१ । भकारान्तः ककुम् शब्दः । ^२ककुप्
 ककुब् ककुभौ ककुभः । हे ककुप् हे ककुब् इत्यादि
 दकारान्ता ^३त्यद् तद् यद् एतद् शब्दाः ।
 'स्त' त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे ।
 इति सकारः । 'त्यदादंष्ट्रेरः स्यादौ' इति सर्वत्रा-
 कारः । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् । स्या त्येत्याः ।
 सा ते ताः । या ये याः । एषा एते एताः । अन्वा-
 देशे । एतान् एनाम् एत एने एताः एनाः । एतया
 एनया । एतयोः एनयोः । एवं किम्पिका के काः ॥ ७ ॥

इयं स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

इदम् शब्दस्यस्त्रियामियं भवति सा परे सिसहि-
 तस्य । इयम् इमे इमाः । इमाम् इमे इमाः । अनया
 आभ्याम् आभिः । अस्यै आभ्याम् आभ्यः इत्यादि
 चकारान्तस्त्वच् शब्दः । चोःकु इति कुत्वम् त्वक्

१ एव वीरुध् जुध् क्रुध् शब्दाः । २ पकारः सिलापार्थः सवर्णं
 दीर्घः सद्, इति दीर्घं कृते स्त्रियां सर्वशब्दस्येव रूपम् । ३ त्य-
 च्छब्दस्य प्रायश्छन्दस्यप्रयोगः स च त्वञ्चाभवत् ।

त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वग्भ्याम् । त्वक्षु । हे त्वक्
हे त्वग् । एवं ऋचवाचप्रभृतयः । अपशब्दो
नित्यः बहुवचनान्तः । अप् जस् इति स्थिते । “न्स-
म्महन्तः” इति दीर्घः आपः । द्वितीयावहुवचने
पञ्चम्विति विशेषणान्न दीर्घः । आपः ॥ ८ ॥

भि दपाम् ॥ ९ ॥

अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति । अद्भिः अद्भ्यः
२ अपाम् । अप्भ्यु ॥ ९ ॥ शकारान्तो दिशब्दः ।

दिशां कः ॥ १० ॥

दिश् दृश्स्पृश्इत्यादीनां रसे पदान्ते च कत्वं
भवति । दिक् दिग् दिशौ दिशः । हे दिक् हे दिग् ।
दिशम् दिशौ दिशः । दिग्भ्याम् दिग्भिरित्या
दि । षकारान्तस्त्विष्शब्दः । ‘षोडः’ इति डत्वम् ।
‘वावसाने’ इति टकारः । त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः
त्विषा । त्विड्भ्याम् त्विड्भिः । इत्यादि । आशिष्
शब्दः सजुष्शब्दवत् आशीः आशिषौ आशिषः ।
आशीर्भ्याम् । आशीःषु आशीषु । हे आशीः ।

१ अत्र तकारान्ता याषित् सरित् तडित् विद्युत्प्रभृतयः ।

२ अपामिति बहुवचनस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेच्चापकम् ।

स्त्रीलिङ्गस्यादश्शब्दस्य सा न विशेषः । द्विवच-
नादौ टेरेत्वे कृते अनन्तर 'आवतःस्त्रियाम्' इत्या-
ब्दीर्घत्वं विभक्तिकार्यं च । पश्चात् 'मादू' इति ह्रस्व
स्य ह्रस्व उकारो दीर्घस्य दीर्घ ऊकारश्च । असौ
अमू अमूः अमुम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्याम्
अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः
अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः अमू-
षाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमूषु (सामान्ये
अदसः कः) अमुका अमुके अमुकाः इत्यादि
स्त्रीलिङ्गे सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

इति हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हसान्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

रेफान्तो वार् शब्दः ।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ १ ॥

वाः वारी वारि । अयम् इति विशेषणात् नुम्
भवति । वारा वाभ्याम् वार्षिः वार्षु । इत्यादि ।
चतुरशब्दस्य 'चतुरांशौ च' इत्याम् । चत्वारि ।

दत्वारि । चतुर्भिः चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । 'चतुर्षु
॥ १ ॥ नकारान्तोऽहन् शब्दः ।

अहन् सः ॥ २ ॥

अहन् शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे
पदान्ते च । 'स्रोर्विसर्गः' अहः । 'इमौ' 'वेङ्योः' ।
अहो अहनी अहानि २ । अहो अहोभ्याम् अहो-
भिः । अहे अहोभ्याम् अहोभ्यः । अहः अहोभ्याम्
अहोभ्यः । अहः अहोः अहाम् । अहि अहनि अहोः
अहःसु (ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च नस्य लोपो-
वावक्तव्यः) ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि २ । ब्रह्मणी ब्रह्म-
भ्याम् ब्रह्मभिः इत्यादि । (संबोधने धौ नपुंसके
नलोपो वा वक्तव्यः*) हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ! एवं चर्मन्
कर्मन् व्योमन् दामन् नामन् प्रभृतयः^१ । [नान्ताद्-
दन्ताच्छन्दसि ङिश्योः वा लोपो वक्तव्यः] (छन्द-
स्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ च वा वक्तव्यौ)
परमेव्योमन् । सर्वा भूतानि । त्यदादीनां स्यमो-

१ अथ प्रियचतुर्षु बहुवचनतां गौणत्वे प्रियाश्चत्वारो यस्येति
विग्रहे प्रियचतुः प्रियचतुरो प्रियचत्वारि । त्रिशब्दे प्रियातिष्ठो
यस्येति प्रियतिसृ प्रियतिसृणो प्रियतिसृणि इत्यादि ॥

२ एतेषां अलोपस्करे, इत्यकारलोपो न भवति ।

लुङ्कृते ढेरत्वं भवति । स्मादाविति विशेषणात् ।
 द्विवचनादौ ढेरत्वे कृते सर्वशब्दबहुपं ज्ञेयम् । त्यत्
 त्यद् त्ये त्यानि । पुनः त्यत् त्यद् त्ये त्यानि ।
 तेन त्याभ्याम् त्यैरित्यादि । एवं तत् तद् ते ता-
 नि २ । यत् यद् ये यानि २ । एतत् एतद् एते एता-
 नि । किम् के कानि २ । इदम् इमे इमानि तृती-
 यादौ सर्वत्र पुंवत् । चकारान्तः प्रत्यञ्चशब्दः । प्र-
 त्यक् २ प्रत्यग् २ अञ्चेरलोपो दीर्घश्च । प्रतीची २ ।
 यमः । प्रत्यञ्चि । तकारान्ता जगत् शब्दः । जगत् (द)
 जगती जगन्ति २ । जगद्भ्याम् जगद्भिः । इत्यादि ।
 महञ्छब्दे तु न सम्महतः—इति विशेषणात् सिविषये
 दीर्घत्वम् महत् महद् महती महान्ति २ । इत्यादि ।
 षकारान्तो हविष्शब्दः सजुष्वा हविः हविषी हवींषि
 इत्यादि । सजूः सजूषी सजूंषि २ । एवं सकारा-
 न्ताः पयस्तेजस्पभृतयः । पयः पयसी पयांसि
 २ । पयसा पयोभ्यामित्यादि । अदश्शब्दस्य
 स्यमोर्लुङ्कृते 'स्रोर्विसर्गः' । द्विवचनादौ ढेर-
 त्वे कृते मत्वोत्वे अदः अमू अमूनि २ । अमुना^१

^१अमुना इति कृन्दसो रूपम् अमुना भगवद् रूपमिति श्रोमद्भागवते

अमृभ्याम् अमीभिः । अमुष्मै अमृभ्याम् अमीभ्यः
२ ॥ अमुष्य अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन्
अमुयोः अमीषु । शेषं पुल्लिङ्गवत् ॥ ३ ॥ इति
हसान्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ युष्मदस्मत्प्रक्रिया ।

अथ युष्मादस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते । तयोश्च
वाचलिङ्गत्वात् त्रिष्वपि^३ लिङ्गेषु समानं रूपम् ।

त्वमहं सिना ॥ १ ॥

युष्मदस्मदोः सिसंहितयोस्त्वमहमित्येतावा-
देशौ भवतः यथासंख्येन । त्वम् अहम् ॥ १ ॥

युवावौ द्विवचने ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युवावावित्येतावा-
देशौ भवतः ॥ २ ॥

आमौ ॥ ३ ॥

युष्मदस्मदोःपर औ आम् भवति । युवाम् आवाम्

२ वाच्यवरुः सः शं लिङ्गं यथैस्तौ । वाच्यमित्युच्यते भेदयं
तल्लिङ्ग भजने तुयः । विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्ग स उच्यते ।
३ यथा त्वं देवन्त्व देवौ त्व ब्रह्मा-इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः ।

यूयं वयं जसा ॥ ४ ॥

जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयं इत्येतावा-
देशौ भवतः । यूयम् वयम् ॥ ४ ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ ५ ॥

युष्मदस्मदोस्त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः
एकत्वे गम्यनामे । एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वं
न त्वेकवचनम् । तेन त्वत्पुत्रः मत्पुत्र इत्यादौ
त्वन्मदादेशौ भवत एव ॥ ५ ॥

आऽम्समौ ॥ ६ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरत्वं भवति अमि सकारे भिसि च
परे । त्वाम् माम् युवाम् आवाम् । त्यदादेष्टेरत्वे
कृते 'शसि' इति दीर्घत्वम् । (शसो नो वक्तव्यः)
युस्मान् । अस्मान् । त्वन्मदादेशे च कृते ॥ ६ ॥

एटाद्भ्योः ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरत्वं भवति टाडि इत्येतयोः पर-
योः । अयादेशः त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम्
युस्माभिः अस्माभिः ॥ ७ ॥

तुभ्यं मह्यं डयो ॥ ८ ॥

डेसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमित्येतावा-
देशौ भवतः । तुभ्यम् मह्यम् युवाभ्याम् आवा-
भ्याम् ॥ ८ ॥

भ्यसःश्रभ्यम् ॥ ९ ॥

युष्मदस्मदभ्यां परो भ्यस्श्रभ्यं भवति । शकारो ।
भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः ।
युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ ९ ॥

डसिभ्यसोः शतुः ॥ १० ॥

पञ्चभ्यां डसिभ्यसोः शतुर्भवति । शकारः सर्वा-
देशार्थः । उकारः सुखाच्चारणार्थः । त्वत् मत् ।
युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥ १० ॥

तव मम डसा ॥ ११ ॥

डसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावा-
देशौ भवतः । तव मम युवयोः आवयोः । सर्वा-
दित्वात्सुद ॥ ११ ॥

सामाकम् ॥ ११ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परःसाम आकम् भवति । युष्माकम्
अस्माकम् । त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अ-
स्मासु १२ अथाऽनयोरादेशविशेषविधिः प्रदर्श्यते ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
मिस्ते मेवात्रौवस्नसौ ॥१३॥

तत्रैकवचनेन सह ते मे भवतः द्विवचनेन सह
वां नौ बहुवचनेन सह वस्नसौ । उक्तं च-स्वामी
ते सः समायतः स्वामी मे सांप्रतं गतः । नमस्ते
भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥
स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ।
राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥२॥
देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नौ जनार्दनः । स्वामी
वा बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥
॥३॥ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां

१ त्वां मां वातिक्रांत इति विग्रहः । अनित्यम् अत्यहम् हत्यादि ।
२ विपर्ययविधिना नायं नियमो नेष्यते बुधैः । अतो विभक्तिष्व-
स्मासु भवन्ति वस्नसादय इति । ३ तत्त्वलेख्य इत्यर्थः ।

धनम् सानन्दान्वः प्रपश्यामः प्रपश्यामो नः
सुदुःखिनः ॥ १३ ॥

त्वा माऽमा ॥ १४ ॥

अमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामादेशौ
भवतः । पश्यामि त्वां मदालीढं पश्य मां मद-
भेदकम्^१ । पश्यामि त्वां जगत्पूज्यं पश्य मां
जगतांपते ! ॥ १४ ॥

नाऽऽदौ ॥ १५ ॥

पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा
भवन्ति । तव ये शत्रवो राजन् मम तेऽप्य-
तिशत्रवः ॥ तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि
तान्यपि ॥ १ ॥ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुल-
देवता । स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाश-
नः ॥ २ ॥ पादादाविति किम् । 'पान्तु वो
नरसिंहस्य नखलांगलकोटयः । हिरण्यकशिपो-
र्वक्षःक्षेत्रसृक्कर्दमारुणाः ॥ ३ ॥ १५ ॥

चादिभिश्च ॥ १६ ॥

चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति । तव
चायं प्रभुर्विष्णुर्म चायं तथैव च ॥ १६ ॥

इति युष्मदस्मत्प्रक्रिया ।

अथाऽव्ययानि ।

चादिर्निपातः ॥ १७ ॥

चादिर्गणो निपातसंज्ञको भवति । च वा
ह अह एव इह एवं नूनं पृथक् विना नाना
स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् वृथा
अथो अथ ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् शनैस्
स्वर अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् आहोस्वित् उत
स्वित् सह ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम्
कृतम् । 'अमनोना' प्रतिषेध ईषत् किल खलु
वै आरात् भृश यत् तत् ^१स्वराश्च ^२इत्येवमादि

१ अ आ इति चतुर्दश । २ आदिशब्दादध्वेषसह साकम्
सार्धम् सत्रा समा कञ्चित् आये अय न तु । तु नक्तम् इत्येतेषा
माप द्योतकाः केऽपि वत्चक्राः केऽप्यनर्थकाः अग्निमादि केऽपि स्युः
क्षमसार्थस्य साधकाः ॥

गणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादिर्गणो विभ-
 क्त्यर्थे निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । यस्मि-
 न्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र क्व कुह । अ-
 स्मिन्निति अत्र । कस्मिन् काले कदा ।
 तस्मिन् काले तदा । यस्मिन् काले यदा ।
 सर्वस्मिन्काले सर्वदा । एकद तेन प्रकारेण
 तथा । एवं यथा । केन प्रकारेण कथम् अनेन
 प्रकारेण इत्थम् । तस्मादिति ततः । एवंकृतः
 अतः इतः सार्वविभक्तिकस्तसित्येके । पूर्वस्मिन्निति
 पुरस्तात् । परस्मिन्निति परेण । (आहिचदूरे) दक्षि
 णाहिवसन्ति चाण्डालाः । (किमः सामान्ये चि-
 दादिः*) (सर्वविभक्त्यन्तार्किं शब्दादज्ञाता
 निर्धारणार्थकसामान्येऽर्थे चिच्चनो भवतः)
 कश्चित् कंचन क्वचन क्वचित् केचित् ।
 [तदधीनकात्स्न्ययोर्वा सात] राजाधीनं राजसात्
 सर्वभस्मकरोतीति भस्मसात् । (ऊर्यूर्यङ्गीकरणे*)
 ऊरीकृत्य उररीकृत्य (सद्य आदिः काले निपात्यते*)
 सद्यः अद्यः सपदि अधुना सांप्रतम् शीघ्रम् ऋदिति

पूर्वेद्युः अन्येद्युः पौद्युः उभयेद्युः ॥ यर्हि तर्हि इत्यादि
चादिगणः ।

प्रादिरूपसर्गाः ॥ १८ ॥

१ प्र परा अप् सम् अनु अक् निस् निर दुस् दुर
वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत अभि प्रति परि
उप अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥ १७ ॥

प्राग्धातोः ॥ १९ ॥

उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥ १९ ॥

तद्व्ययम् ॥ २० ॥

तदिदं चादिरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥ २० ॥

क्त्वाद्यत्तं च ॥ २१ ॥

क्त्वा क्यप् तुम् नुम् च्वि डा धा वतु आम् कृत्वस्
शस् इत्येतदन्तं शब्दरूपमव्ययं भवति ॥ २१ ॥

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ २२ ॥

अव्ययात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति न तु शब्दनि-
र्देशे । अव्ययानां न च लिङ्गादिनियमः । उक्तं हि

१ प्रादिकर्मणि सामर्थ्येदीर्घे च भृशसंभवे । वियोगशुचिश-
क्तेच्छा शान्तिपूजासंदर्शने ।

‘सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वच-
नेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम्’ ॥ १ ॥ उक्ता-
न्यव्ययान्यलिंगानि ॥ २२ ॥ इत्यव्ययानि ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्या स्त्रीप्र-
त्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

१ आवतः स्त्रियाम् ॥ १ ॥

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्रत्ययो
भवति । जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि
(अजादेश्चाप्वुक्तव्यः*) । अजा एडका कोकिला
बाला वत्सा शूद्रा गणिका ॥ १ ॥

२ काप्यतः ॥ २ ॥

कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । कारिका
पाठिका कालिका तालिका । वष्टिभागुरिरल्लोपम-
वाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलान्तानां यथा वाचा
निशा दिशा ॥ १ ॥ अवगाहः वगाहः अपिधानं
पिधानम् ।

१ एकवार गतस्याप्यस्य सूत्रस्य स्त्रीप्रत्यायार्थं पुनर्ग्रहणम् ।

२ कान्-अपि + इ अत इति विग्रहः ।

ह्रस्वो वा ॥ ३ ॥

स्त्रियां कापि परे तकारादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो
वा भवति । वेणिका वेणीका । नदिका नदीका ॥
श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । श्रेयसितमा श्रेयसीतमा ॥
नौकादौ ह्रस्वो न भवति । वाग्रहणदियं वि-
वक्षा । निश्चयेन पतन्त्वनेकेष्वर्थेष्विति निपाता
नामानेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥

नृण ईप् ॥ ४ ॥

नकारान्तादृकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामी-
प्रत्ययो भवति । दण्डिनी दन्तिनी करिणी
मालिनी (ईपिराज्ञाःअलोपो वक्तव्यः *) ।
राज्ञी शुनी कत्री हत्री औपगवी ॥ ४ ॥

यस्य लोपः ॥ ५ ॥

इश्च अश्च यस्तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे
च परे ॥ ५ ॥

१ निपाताश्चोपसर्गाश्च घातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः
स्मृता सर्वे पाठस्तेषां निदर्शितम् ॥

१ष्टव्रितः ॥ ६ ॥

षकार टकार उकार ऋकारानुबन्धनात्त्रियामीप्
प्रत्ययो भवति । ष्वराकी । ट्कुरुचरिः । उगोमती

अप्ययारान्नित्यम् ॥ ७ ॥

अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतुर्नित्यं
नुमीकारे ईपि च परे । ऋपचन्ती पठन्ती इत्यादि । ७।

नदादेः ॥ ८ ॥

२नदादेर्गणा त्त्रियायामीप्रत्यया भवति । नदी
गौरीगोमती ।

इन्द्रादेरानीप् ॥ ९ ॥

इन्द्रादेर्गणादीनाप्रत्ययो भवति । इन्द्रवैणभव-
शवरुद्रमृडहिमारण्यवयवनमातुलायार्या णा-
मानीप्रत्ययो भवति । इन्द्राणी भवानी शर्वाणी
वरुणानी इत्यादि [मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य
सूर्याद्वा *] मातुलानी मातुली उपाध्यायानी

१ षट् टच्च उश्च ऋश्च एवु ते इता यस्य सेष्ट् व्रित् तस्मात् ।

२ नदादिरा कृति गयो द्रष्टव्यण-यथा नर्तकी तैषी पौषी
मत्सी अनडुही अनड्वाही मातामही पितामही महिषी सूरौ
आगस्ती त्रिदशी । ६

उपध्याया क्षत्रियाणी क्षत्रिया हिमारणयोराधिक्ये
 आनीप्रत्ययो भवति । महद्धिमं हिमानी महदरण्यम
 रणयानी । आचार्यादणत्वं च । आचार्यानी
 आचार्या ॥ ६ ॥

ईप् समाहारे गुणश्च ॥ १० ॥

समाहारार्थे ईप्प्रत्ययो भवति गुणश्च त्रयी
 पञ्चकुली ॥ १० ॥

पुंयोगे च ॥ ११ ॥

अकारान्तात् पुंयोगे ईप्प्रत्यो भवति । शूद्रस्य
 स्त्री शूद्रां । गणकी ॥ ११ ॥

जातेरयोपधात् ॥ १२ ॥

जातिवाचिनोऽयकारोपधा दकारान्तस्त्रियामी
 प्रत्ययो भवति । मेषी शूकरी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी
 अयकारोपधाग्रहणात् । क्षत्रिया वैश्या । (प्रथमवयो
 वाचिनोऽत ईप्वक्तव्यः*)कुमारी किशोरी कला-
 भीत्यादयः । प्रथमग्रहणात् । वृद्धा स्थविरा इत्यादौ
 न इप् । अद् प्राणात् शिशुः ॥ १२ ॥

१ आकृतिग्रहणाज्जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् । सङ्ख्या-
 तनिर्माह्या गोत्रं च चरणैः सह ।

स्वांगाद्वा ॥ १३ ॥

१स्वांगवांचिनोर्वा^२ स्त्रियामीप्रत्ययो भवति ।
 सुमुखी मृगाक्षी तन्वंगी । वाग्रहणात् पद्मवदना
 कमलनयना इत्यादौ ईप् न भवति । [कृदिका
 रादक्तेरीप् वा वक्तव्यः *]

अंगुलिः अंगुली । धूलिः धूली । आजिः आजी ।
 अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः भूतिः ॥ १३ ॥

ऐ च मन्वादेः ॥ १४ ॥

३मन्वोर्दगणास्त्रियामाप्रत्ययो भवति ऐका-
 रादेशश्च मनायी चकारात् 'मनोरी वा' मनावी ।
 मनुः । वृषाकपायी ॥ १४ ॥

पत्न्यादयः ॥ १५ ॥

पत्न्यादय ईप्रत्ययान्तो निपातात्साधवः । समा-
 नैकवीरपिण्डपुत्रभ्रातृदासेभ्यो बहुव्रीहौ पत्युनाद

१ अद्रावं मूर्तिमन्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजम । अतस्त्र
 तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युम् । २-अत्र वा निषेधार्थी वनु-
 विकल्पार्थः । ३-आदिशब्दादग्नेर्भार्या [स्वाधा] अग्न्याया
 कुत्सितस्य क्रिया कुत्सितायी पूतक्रतोर्भार्याः पूतक्रतायी, अन्यथा
 पूताः क्रतवो यस्य स पूतक्रतुः । श्रीगौर्यौ ।

शईप्च*) सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी पिण्डपत्नी
इत्यादि । अन्तः पत्नीपतिपत्नीसखी अशिश्वी अर्ध
जरतीयुवती । प्राची प्रतीची उदीची समीची । दार
शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुल्लिङ्गः । दाराः दारान्
दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणाम् दारेषु । हे दाराः ।

वौर्गुणात् ॥ १६ ॥

उकारान्ताद् गुणवाचिनो वास्त्रियामीप् प्रययो भ
वति । पट्बौपटुः । मृद्वीमृदुः । तन्वीतनुः ऋज्वीऋजुः ।

उत ऊः ॥ १७ ॥

उकारान्तान्मनुष्यजातेः स्त्रियामूप्रत्ययो वा
भवति । पंगूःपंगुः । वामोरुः वामोरुः ॥ १७ ॥

यूनस्तिः ॥ १८ ॥

युवनशब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । नाम्नो नो
लोपशुधौ युवतिः । एभ्यो नामत्वात्स्यादयः । आव-
आवन्तात् आपः । इवन्तात्, 'हसेपः सेर्लोपः' इति
सेर्लोपः पूर्ववत् प्रक्रिया ॥ १८ ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

१ समान [एकः] पतिर्यस्या सा । २ सत्वे निविशनेऽपैतिपृथग्
जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियासश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ।

अथ कारकाणि ।

तत्रादौ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ।

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ १ ॥

धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यै-
वार्थे सन्मात्रे प्रथमाविभक्तिर्भवति । लिङ्गादयोऽपि
प्रथमार्था इति केचित् । सत्सद्ब्रह्म ॥ १ ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ २ ॥

रविरिव राजते राजा । रोषात्कुमारी रोरूप्यते ।
बोभुज्यते भुवं भूपालः । प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ।
[प्रथमान्तो यदा कर्ता कर्मणि द्वितीया तदा । यदा
कर्ता तृतीयान्तः कर्मणि प्रथमा तदा ॥ १ ॥] मनसि
वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णस्त्रिभुवनमुपकारश्रे-
णिभिः प्रीणयन्तः । परगुणपरमाणूपर्वतीकृत्य
नित्यं निजगुणविकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः
॥ २ ॥ कुमारीः शेरते स्वैरं रोरूप्यन्ते च नारकाः ॥
येगीयन्ते च गीतज्ञा मेघ्रियन्ते रूजार्दिताः ॥ ३ ॥

१ तदिति ज्ञान दृष्टि गोचर-सदिति वर्तमानमविभाशी
प्रधानं वा-एवं विधं ब्रह्म-परब्रह्म वर्तते ।

आमन्त्रणे च ॥ ३ ॥

आमन्त्रणेमभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति
१ मां ममुद्धर गोविंद प्रसीद परमेश्वर । कुमारौ
स्वैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥ ३ ॥

भोसः ॥ ४ ॥

भोस् भगोस् अधोस् एतेशब्दानिपात्यन्तेधिविषये ।
क्षमस्व भो दुराराध्यभगोस्तुभ्यं नमःसदा । अधीष्व
भोमहाप्राज्ञघातयाधोःस्वधस्वरम् ॥ ४ ॥ इति प्रथमा ।

शेषाः ॥ ५ ॥

कार्येकर्तृ साधनयोर्दानपात्रे विश्लेषाधौ सम्ब-
न्धाधारभावयोः शेषाविभक्तयो द्वितीयाद्या एष्व-
र्थेषु भवन्ति । "कर्ता कर्म च करणं च संप्रदानं
तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि
षट्" ॥ ६ ॥ (कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये आपो
संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति)
कटं करोति कारूको रूपं पश्यति चान्नुषः ।
राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ७ ॥

१ अत्र गोविंद परमेश्वर प्रथमेके वचनासप्तम्—कुमारौ प्रथमा
द्विवचनम्—तपस्विनः प्रथमो बहुवचनासप्तम् ।

अभिसर्वरसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्विती-
याम्रेडितांतेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ८ ॥
अमितो ग्रामं नदी वहति । सर्वतो ग्रामं वनानि सन्ति
धिर्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामं मेघाः पतन्ति ।
अधोऽधो ग्रामं शलभाः पतन्ति । अध्यधि ग्रामं मृ-
गाश्चरन्ति । समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि । सम-
या ग्रामं तीर्थम् । निकषा ग्रामम् अनुग्रामम् ॥ ५ ॥

कालाध्वनोनैरन्तर्ये ॥ ६ ॥

कालाध्वनोनैरन्तर्ये द्वितीया विभक्तिर्भवति ।
मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । नैरन्तर्याभावे
मासस्य द्विगधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ ६ ॥
॥ इति द्वितीया ॥ २ ॥

कर्त्तरिप्रधानेक्रियाश्रयेसाधनेच ।

क्रियासिद्धयुपकारके करणेऽर्थे तृतीयाविभक्ति-
र्भवति । भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोक-
रावणः । कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते
पुनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति तृतीया ॥ ३ ॥

१ धिक तां च तं च मदनं च इमा च मां च ॥

दानपात्रे चतुर्थी ॥ ८ ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । सम्यक्
श्रेयोबुद्ध्या यस्मै प्रदीयते तत् संप्रदानम् ।
ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च
दानकाम्यया यद्दीयते दानतया सुपात्रे तत्सं-
प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ १० ॥ वेदविदे गां
ददाति । अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति । रजकस्य
वस्त्रं ददाति ॥ ८ ॥ इति चतुर्थी ॥ ४ ॥

विश्लेषाऽवधौ पंचमी ॥ ९ ॥

विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्चलतयाऽचलतया
वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी । धावताऽश्वाद-
पतत भ्रूतोऽवतरति गंगा ॥ ९ ॥ इति पंचमी । ५ ।

सम्बन्धे षष्ठी ॥ १० ॥

सम्बन्धिनोमध्ये योऽवधानस्तत्र षष्ठी । भेद्यभे-
दकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमिष्यते । द्विष्टो यद्यपि
संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ ११ ॥ भेद्यं विशेष्य
मित्याहुर्भेदकं च विशेषणम् । प्रधानं च विशेष्यं
स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ १२ ॥ एकक्रियातः

परस्परापेक्षारूपःसंबन्धः । राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः
पित्रोरेतत्प्रपूजनम् । गुरुणां वचनं पथ्यं कवीनां
रसवद्वचः ॥ १३ ॥ १० ॥ इति षष्ठी ॥ ६ ॥

आधारे सप्तमी ॥ ११ ॥

आधारेऽधिकरणं तत् षड्विधम् १ औपश्लेषिकम् २
सामीप्यकम् ३ अभिव्यापकम् ४ वैषयिकम् ५ नौमि-
त्तिकम् ६ औपचारिकञ्चेति ६ । कटे शेते कुमारौऽसौ
वटेगावःसुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं हृदिब्रह्मामृतं
परम् ॥ युद्धे संनह्यते धीरौऽगुल्यग्रे कारिणांशतम् ॥

भावे सप्तमी ॥ १२ ॥

प्रसिद्धक्रिययाऽप्रसिद्धक्रियालक्षणं बोधनंभावस्तत्र
सप्तमी । वर्षतिदैवचौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि
पतितोऽरातिः । कालेशरदि पुष्यति सप्तच्छदाः १२

अथोपपदभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥

विनासहनमसृक्ते निर्धारणे

स्वाम्यादिभिश्च ॥ १३ ॥

एतैरपि योगे द्वितीयाद्यौ विभक्तयो भवन्ति ।
विना पापं सर्वं फलति । विना वातं विना वर्ष

१-उप समीपेन श्लेषणं संबद्धन उपश्लेषः । यथा शेते शेते ।

विद्युतः पतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ
पतितौ द्रुमौ ॥ अन्तरेणाक्षिणी किं जीवितेन ।
अंतरात्वां सां हरिरिति दिपदत्तग्राचम् ॥ १३ ॥

सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने ॥ १४ ॥

सह सदृशं साकं सार्धं समं योगेऽपि तृतीयावि-
भक्तिर्भवति ॥ सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो
मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां शलक्षणा दन्ताः । सार्धं
धनिनाधृतः साधुः समंचन्द्रणादितो गुरुः ॥ १४ ॥

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंब-
षड्योगे चतुर्थी ॥ १५ ॥

नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय
वषट्न्द्राय ॥ १५ ॥

ऋतआदि'योगे पञ्चमी ॥ १६ ॥

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः ।
आराद्वनात् । इतरा ग्रामात् ॥ १६ ॥

१ ऋते अन्यः आरात् इतरः अञ्चूत्तरपददिग्वाचकः शब्दः
आदि आ च पत ऋते आद्यः ।

ऋते योगे द्वितीया च ॥ १७ ॥

ज्ञानमृते । चक्रात् विनादियोगेऽपि तृतीयाप-
ञ्चम्यौस्तः । ज्ञानेन विना । ज्ञानाद् विना ॥ १७ ॥

दिग्योगे पञ्चमी ॥ १८ ॥

पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः ॥ १८ ॥

निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ १९ ॥

निर्धारणं द्रव्यगुणजातिभिः समुदायापृथक्क-
रणं तत्र षष्ठी स्वाम्या भवतः । क्रियापराणां
भगवदाराधकः श्रेष्ठः ॥ क्रियापरेषु वा । गवां
कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा गोषु वा । एतेषां क्षत्रियः
शूरतमः एतेषु वा ॥ १९ ॥

स्वाम्यादिभिश्च ॥ २० ॥

स्वाम्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्यौ भवतः । गौः स्वामी
गोषु स्वामी । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ॥ २० ॥

कर्तृकार्योत्तरादौ कृतिषष्ठी ॥ २१ ॥

कर्तरि कार्ये च षष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिव-

१ अत्र, द्विषः 'शत्रुर्वा' ॥ सुरं चाद्विषम ॥ उभय प्राप्ताः
वर्मणि चित्रं गवां दोहोऽगोपेन इति संग्रहोऽपि ॥

जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः ।
भारतस्य श्रवणम् ॥ १२ ॥

स्मरतौ च कार्ये ॥ २२ ॥

स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कार्ये कर्मणि षष्ठी ।
मातुः स्मरति । मातरं स्मरति (हेतौ तृतीया
पंचमी च वक्तव्या*] अनित्यः शब्दः कृत-
कत्वेन कृतकत्वाद्वा ॥ २२ ॥

भयहेतौ पञ्चमी ॥ २३ ॥

चोराद्विभेति । व्याघ्रात्प्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे च ॥ २४ ॥

कस्य हेतोरियं कन्या । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ २४ ॥

इत्थंभावे तृतीया ॥ २५ ॥

शिष्यं पुत्रेण पश्यति । संसारमसारेण पश्यति ।
पुष्करणीं नद्या पश्यति ॥ २५ ॥

१-हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने चकारात्सर्वादेः हेतुप्रयोगे सर्वा विभ-
क्तयो भवन्ति । केन हेतुना । कस्य हेतोः निमित्तकारणे हेत्वर्थ
प्रयोगेऽपि सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतोः, कं हेतुं केन
हेतुना । कस्मैहेतवे । कस्मात् कस्य च हेतोः । कस्मिन्हेतौ किञ्चि-
त्प्रकारं प्राप्त इत्थंभावोऽन्यस्यान्यतापचारेण वर्तमानत्वं वा ।

येनांगविकारः ॥ २६ ॥

यनांगेनरविकृतेनांगिनोंऽंगविकारो लक्ष्यते तस्मा-
दंगात् तृतीयाविभक्तिर्भवति । देवदत्तोऽक्षणा काणः,
पादेन खञ्जः । कर्णेन वधिरः, शिरसा खल्वाटः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ २७ ॥

जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति
तत्रापादाने पञ्चमी । १ यस्मात्प्रजाः प्रजायन्त
तद् ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥ २७ ॥

आढादियोगे पञ्चमी ॥ २८ ॥

आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः २८ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ २९ ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् । धर्मं
मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १६ ॥ २९ ॥

क्रुध्यादियोगे चतुर्थी ॥ ३० ॥

क्रूराय क्रुध्यति । मित्राय दुह्यति । गुणावते अस्मू

१ अत्र प्रजायन्त इति जनिधातुः क्रियात्पदम् । प्रजा इति
जनि कर्तुः क्रियापदम् । जायमानकार्यत्वात्तस्य प्रकृतिषच्छब्द-
निर्दिष्टो ब्रह्मा । अतः पञ्चमो । आङ्मर्यादाभिविध्योः ।

यति ॥ क्यञ्चोपे पञ्चमी च वक्तव्या *) हर्म्यात्
 प्रेक्षते ॥ [निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या *) ।
 चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु
 चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ ३० ॥

विषये च ॥ ३१ ॥

तर्के चतुरः ॥ ३१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ॥ ३२ ॥

बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः । बहुष्वसाधुषु निवा-
 रयत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण । बहुषु
 साधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधु
 मार्गेण । मातापित्रोरुदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥ ३२ ॥

अन्त्योक्ते प्रथमा ॥ ३३ ॥

यदिदं कार्यत्वादन्येनाख्यातेन कृताचोक्तं भवति
 तदाप्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । पटः कार्यः ।

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ ३४ ॥

दध्नाजुहोति । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः । व्रजतीर्विरेजु ॥

॥ इति कारकप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ समासप्रकरणम् ।

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां
पदानां समासो निरूप्यते ।

समासश्चान्वये नाम्नाम् ॥ १ ॥

नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति । च
शब्दात्तद्वितोऽपि भवति । ततो भार्या पुरुषस्ये-
त्यादौ न भवति परस्परमसंवन्धात् । स च षड्
विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः
कर्मधारयो द्विगुश्चेति तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययी
भावः । द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वन्द्वकर्म
धारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपद
प्रधानः । तस्य क्रियाभिसम्बन्धादुभयपदप्रधानो
बलवान् । ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च
समासप्रयोजनम् । अधि स्त्री इति स्थितेस्त्रीशब्दाद्
द्वितीयैकवचने अम् । 'स्त्रीभुवोः स्त्रियमधि
कृत्य भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यर्थसमर्थकः ।
पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । स्वप-

१ विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थः- प्रतीयते । एकपद्यपदानां च सस-
मासोऽभिधीयते । समसनमतेकेषां पदानामेकं वाः समास इति-

दैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । (कृते समासे
अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः *) ॥ १ ॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ २ ॥

अव्ययपूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययी भावसंज्ञकः
समासे भवति । इति समाससंज्ञायां सत्याम् ॥ २ ॥

समासप्रत्यययोर्लुक् ॥ ३ ॥

समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्
भवति । इत्यमो लुक् । निमित्ताभावे नैमित्तिक
स्याप्यभावः । नामज्ञायां स्यादिविभक्तिः । अधि
स्त्री सि इति स्थिते ॥ ३ ॥

स नपुंसकम् ॥ ४ ॥

सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति । नपुंसक
त्वाद्भ्रस्वत्वम् । अधिस्त्रि ॥ ४ ॥

अव्ययीभावात् ॥ ५ ॥

अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग् भवति । अधिस्त्रि
गृहकार्यम् । रायमतिक्रान्तमातिरि कुलम् । नावम-
तिक्रान्तमतिनु जलम् ॥ (ह्रस्वादेशो सन्ध्यक्षरा-
णामिकारोकारौ च वक्तव्यौ *) योग्यतावीक्षा

पदार्थनीतवृत्तिसादृश्ये तु यथार्थाः । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । पदार्थान् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
विष्णु विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । सादृश्ये तु यथा
हरिस्तथा हरः ॥ ५ ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ६ ॥

यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते । शक्ति-
मनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति ॥ ६ ॥

अतोऽसनतः ॥ ७ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति
अतं वर्जयित्वा । कुम्भस्य समीपे उपकुम्भं वर्तते ।
उपकुम्भं पश्य । अनत इति विशेषणत्पञ्चम्या
अम् न भवति ॥ ७ ॥

वा टाड्येः ॥ ८ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् टा डि इत्येतयोर्वा
अम् भवति । उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतम् । उप-
कुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि । देहि उपकुम्भं
निधेहि । उकुम्भादानय ॥ ८ ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ ९ ॥

अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभा-

वसंज्ञकः समासो भवति । यावन्त्वमत्राणि सम्भवन्ति तावन्तो ब्रह्मणान्निमन्त्रयस्वेति यावदमत्रम् । मल्लिकाणामभावो निर्मल्लिकं वर्तते ॥६॥ इत्यव्ययीभावः ॥

अदौ तत्पुः ॥ १ ॥

द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रछिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु । वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥ (क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्) आहिताग्निः । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । (समासे क्वचिदैकपद्यं एत्वहेतुः) शराणां वनं शरवणम् । आम्राणां वनं आम्र वणम् त्रिणयनः (पानस्य वा) सुरापानं सुरापानम् ।

नञि ॥ २ ॥

नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासे भवति । ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ॥ १ ॥

नञ् ॥ ३ ॥

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

नाकादिवर्जम् । नाकाः । नपुंसकम् ॥ ३ ॥

अन् स्वरं ॥ ४ ॥

समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरेपरे । अश्वा-
दन्योऽनश्वः । धर्माद्विरुद्धोऽधर्मः । ग्रहणाभावोऽग्रह-
णमित्यादि । तदन्यतद्विरुद्धं द्वेषु नञ् वर्तते ॥ ४ ॥

इति तत्पुरुषः ।

चार्थे द्वन्द्वः ॥ ५ ॥

१ समुच्चायान्वाचयेतौ तत्तयो गममाहाराश्चार्थाः ।
२ तत्रेश्वरं गुरुं च भजन्वेति प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धे
समुच्चये समासो नास्ति । बटो^३ भिक्षामठ गां
चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धं अन्वाचये च
समासो नास्ति परस्परसंबन्धात् । इतरेतरयोगे
समाहारे च चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति ।
(द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधाने इकारोकारान्तानां पूर्वं

१ समुच्चयः-अन्वाचयः इतरेतर योगः समाहारः इति-
चत्वारश्चार्थाः । तत्र कर्म द्वयस्यैक क्रिया निष्ठा च समुच्चयः १
कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं क्रिया द्वयेन सम्बन्धोऽन्वाचयः २ पदद्वयेन
सम्बन्ध इतरेतरयोगः ३ बहूनां पदानां समुदायः समाहारः ॥

२ अत्र कर्मद्वयस्यैक क्रिया निष्ठत्वम् समुच्चयः ।

३ अत्राटनं क्रियायां भिक्षाकर्म आनयक्रियायां औ कर्म एक-
स्व वटो-आष्टनेत्र अष्टनेत्र क्रियाद्वयेन सम्बन्धोऽन्ता च य ए-
इत्याद्ययोः समासो नास्ति ।

निपातो वक्तव्यः*) अग्निश्च मारुतश्च अग्नि-
मारुतौ । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । (उक्तार्थानाम-
प्रयोगः*) स्त्री च पुरुषश्च स्त्री पुरुषौ । भोक्ता
च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च खदिरश्च ध व
खदिरो । (देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः*)
इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्रबृहस्पती (अग्न्यादेः सोमा-
दीनां पत्वं वक्तव्यम्*) इतरेतरयोगे द्विवचनम् ।
अग्निषोषौ । (एकवद्भावो वा 'समाहारे वक्त-
व्यः*) शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुश-
पलाशाः तेषां समाहारे शशकुशपलाशम् ॥ १ ॥

स नपुंसकम्* ॥ २ ॥

यस्यैकवद्भावः स नपुंसके भवति । (अन्या-
दीनां विभक्तिलोपे कृतपूर्वस्य समासो वक्तव्यः)
अन्यश्च अन्यश्च अन्योऽन्यम् । परश्च परश्च
परस्परम् ॥ २ ॥ * इति द्वन्द्वः *

एकत्वे द्विगुर्द्वन्द्वौ ॥ १ ॥

एकत्वेवर्तमानाद्द्विगुर्द्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गो भवतः १

१ यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्वमि तरेतरः । समाहारः स
विज्ञेयो यन्नैकत्वं नपुंसकम् ।

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ ॥

संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ २ ॥

समाहारेऽतईप् द्विगुः ॥ ३ ॥

समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्ता दीप्प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । अकारान्तो द्विगुः स्त्रियामिष्यते । पञ्च-
अमयः समाहृता इति पञ्चाऽग्निः । पञ्चानां गवां समा-
हारः पञ्चगुः । नपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वम् । त्रिफलेति
रूढिः (पात्रादीनामाप्यतिषेधा वक्तव्यः ❀)
पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ इति द्विगुः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ १ ॥

अन्यपदार्थे प्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञकः ।
समासो भवति । बहुधनं यस्य स बहुधनः अस्ति धनं
यस्य सोऽस्ति धनः । तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषण-
तया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
यथा लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः । (बहुव्रीहौ
विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः) । कंठ
कालो यस्यासौ कण्ठकालः धनं केरे यस्य स
करधनः ॥ १ ॥

नेन्द्रादिभ्यः ॥ २ ॥

सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति । इन्दु शेखरः
चक्रपाणिः पद्मनाभः । कपिध्वजः ॥ २ ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ ३ ॥

सुप्रजाः । सुमेधाः । दुर्मेधाः अत्वसोः सौ ॥ ३ ॥

धर्मादन् ॥ ४ ॥

सुष्टु धर्मो यस्य सः सुधर्मा ॥ ४ ॥

अन्यार्थे ॥ ५ ॥

स्त्री लिंगस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ ५ ॥

पुंवद्वा ॥ ६ ॥

समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिंग-
शब्दस्य पुंवद्वा वा भवति । पुंवद्वावादीपो निवृ-
त्तिः । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः । वाग्रहणम्
कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥ ६ ॥

गोः ॥ ७ ॥

गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्च
गावो यस्य स पञ्चगुः (सङ्ख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य

पादशब्दस्याल्लोपो वक्तव्यः*) सहस्रं पादा यस्य
स सहस्र पात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । व्या-
घ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् द्वौ पादौ
यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादं द्विपादौ
(शसादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः) द्विपदः
द्विपदा द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भिरित्यादौ ॥ ७ ॥

टाडकाः ॥ ८ ॥

समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । अचिन्त्यो महिमा यस्यसावचिन्त्यम-
हिमः । 'टकारस्तत्पुरुषे स्यादकारो द्वन्द्वे एव च ।
डकारश्च बहुव्रीहौ ककारोऽनियमो मतः' ॥ ८ ॥

नो वा ॥ ९ ॥

नान्तस्य पदस्य टेलोपो वा भवति यकारे
स्वरे च परे । वाग्रहणात्क्वचिन्न भवति किन्तु उप-
धालोपश्च । अहो मध्ये मध्याह्नः । कवीनां राजा
कविराजः । टकारानुबन्ध ईवर्थः कविराजी । राज्ञां
पूः राजपुरम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् ।

दक्षिणस्यां दिशि पन्था दक्षिणपथः । अहश्च
रात्रिश्च अहोरात्रम् । द्वौ च त्रयश्च परिमाणम् येषा-
न्ते द्वित्राः । बहवो राजानो यस्यां नगर्या सा बहु-
राजा नगरी । अत्रटिलोपे कृते आवतः स्त्रियाम्
इत्याप् । बहवः कर्तारो यस्य स बहकर्तृकः ॥ ९८ ॥

कर्मधारयस्यस्तुल्यार्थे ॥ १० ॥

पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः ।
रक्ता च लता च रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिल-
श्च पुंस्कोकिलः [पुंसः स्वप्ने संयोगगान्तलोपो
वक्तव्यः❀] ॥ १० ॥

नाम्नाश्च कृता समासः ॥ ११ ॥

प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नाश्च कृदन्तेन समासस्तत्पु-
रुषो भवति । प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भं करोति
तीति कुम्भकारः ॥ ११ ॥

सहादेः सादिः ॥ १२ ॥

समासे सति सहादीनां सादिभवति । पुत्रेण
सह वर्तते इति सपुत्रः । सहसमतिरसां सभि-
सामेतिरयः । सह अञ्चतीति सम्यङ् । समम्
अञ्चतीति सम्यङ् । तिरः अञ्चतीति तिर्यङ् ॥

कोःकदादिः ॥ १३ ॥

कुशब्दस्य कुत्सितेपदर्थयोस्तत्पुरुषे क्तकवका
आदेशा भवन्ति । कुत्सितं अन्नं कदन्नम् । ईषदर्थे
कोः क वक्रदुष्णे । ईषदुष्णं कवोष्णं कोष्णम्
कदुष्णम् । कालवणम् । कोर्मन्दादेशश्च । मन्हो-
ष्णम् । रथवदयोश्च । कद्रथः । कद्रवदः ॥ १३ ॥

पुरुषे वा ॥ १४ ॥

कुपुरुषः कापुरुषः ॥ १४ ॥

पथ्याक्षयोः ॥ १५ ॥

कोःकादेशः स्यात् । कुपथः कापथः । कुअक्षः काक्षः ।

ईषदर्थे च ॥ १६ ॥

ईषज्जलं काजलम् । षड्भिरधिका दश षोडश ।
षट् प्रकारः । षोढा षड्धा । संख्यायाः प्रकारे धा-
धस्य ढः (ष उत्वंदतदंशधासूत्तरपदादेः घुत्वं च भ-
वतीति वक्तव्यम्*) षट्दन्ता यस्य स षोडन् । षष-
दन्त इति स्थिते । दन्तस्य दत् । ऋइत् । पापेःपस्य

उःदस्य डः । त्रितोनुम् । षोडन् । (बृहच्छब्दस्य सुडा
गमः तलोपश्च*) बृहता पतिः बृहस्पतिः ॥ १६ ॥

महच्छब्दस्य टराकारः समाना-
धिकरणे ॥ १७ ॥

महादेवः महेश्वरः । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी
द्यौशब्दस्य द्यावादेशः जायायाः जम्भावो दम्भा-
वश्च निपात्यते । दम्पती जंपती । क्वचिज्ज्यायापती
आकृतगणोऽयम् ॥ इति कर्मधारयः ॥ १७ ॥

अलुक् क्वचित् ॥ १८ ॥

क्वचित्समासे कृदन्ते तद्धितेऽपि विभक्तेरलुग्भवति
कृच्छ्रान्मुक्तः । अणु योनिरस्येत्यणुयोनिः ।
उरसिलोम यस्यासौ उरसिलोमा । हृदि स्पृशतीति
हृदिस्पृक् । कण्ठे कालो यस्यासौ कण्ठेकालः वाचो
युक्तिः । दिशो दण्डः । पश्यतोहारः । वनेचरः ।
खेचरः । (समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्य-
मपदलोपो वा वक्तव्यः) । शाकः प्रियो यस्य सः

शाकप्रियः । शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः देवपूजको ब्राह्मणा देवब्राह्मणः ॥ १८ ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ १९ ॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति । चकार-ग्रहणात् विकल्पेन । माता च पिता च पितरौ । शिष्यमाणो लुप्यमानार्थ । मिधायी । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ॥ १९ ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ २० ॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वा आकारो भवति । माता च पिता च मातापितरौ ॥ २० ॥

द्वन्द्वेसर्वादित्वं वा ॥ २१ ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतराः ॥ (वैयधिकरणे बहुब्रीहौ मध्यमपदलोपोस्वे वक्तव्यः*) । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धा यस्य सः कुमुदगन्धिः ॥ २१ ॥

उपमानाच्च ॥ २२ ॥

उपमानात्परस्य गन्धशब्दस्याकारोस्येकारो
भवति । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंस-
गमना ॥ २२ ॥

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

दिग्वाच्यसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये
परपदतुल्यार्थे समस्येतेस समासस्तत्पुरुषो भवति ।
संज्ञायामित्यनेन नित्यसमासः । अन्यस्त्वस्वपद-
विग्रहोऽपि । दक्षिणाग्निः सप्तग्राम इति ॥ २३ ॥

॥ इति समासप्रक्रिया समाप्ता ॥

✽ तद्धितप्रकरणम् ✽

अथ तद्धितो निरूप्यते ।

अपत्येऽण् ॥ १ ॥

नाम्नोऽपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति । उपगो-

१ पूर्वाव्ययीऽव्ययीभावमादौ तत्पुरुषः स्मृतः चकार बहुलो
द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुंस्मृतः ॥ यस्य येन बहुव्रीहिः सचासौ कर्म
धारयः इति किञ्चित्समासानां षण्णां लक्षणमीरितम् ।

रपत्यमिति वाक्ये उपगु अण इति स्थिते समास-
प्रत्ययाः इति षष्ठीलोपः । एकारो वृद्धयर्थः ॥ १ ॥

आदिस्वरस्य ञ्णितिचवृद्धिः ॥ १ ॥

स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति
णिति च तद्धिते परतः । उकारस्य औकारो वृद्धिः २

वोऽव्यस्वरे ॥ ३ ॥

उकारस्यौकारस्य वा अच् भवति यकारे च स्वरे
परे । औषगवः । वासिष्ठः । गौतमः [शिवादि-
भ्यश्च वक्तव्यः*] शैवः । वैदेहः ॥ ३ ॥

ऋ उरिण ॥ ४ ॥

ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ ४ ॥

षषो^१ णो मातरि ॥ ५ ॥

षाणमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥ ५ ॥

अत इजनृषे ॥ ६ ॥

१ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाम् । संख्यादिपूर्वस्य मातृश-
ब्दस्य उदादेशः स्यात् ऋणप्रत्ययश्च । तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः
षाणमातुरः माद्रमातुरः ।

अकारान्ताच्नाम्नाऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ् प्र-
त्ययो भवति । 'यस्य लोपः' देवदत्तस्यापत्यं देव-
दत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं श्रीधरिः । दशरथस्यापत्यं
दाशरथिः । पुरन्दरस्यापत्यं पौरन्दरिः ॥ ६ ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

बहादिभ्यः परे इञ् प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ।
बहोरपत्यं बाहविः । औपगविः कार्ष्णिः । औडु-
लोमिः अग्निशर्मिः ॥ ७ ॥

ण्यायनणेयणीया गर्गनडात्रि-
स्त्रीपितृष्वस्रादेश्च ॥ ८ ॥

गर्गादेर्नडादेस्त्र्यादः स्त्री लिंगात् पितृष्वस्रादेश्च
ण्य आयनण एयण णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति
अपत्येऽर्थे । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । बत्सस्यापत्यं
वात्स्यः । नडास्यापत्यं नाडायनः । चरस्यापत्यं
चारायणः । अत्रेरपत्क्रमात्रेयः । गंगाया अपत्यं
गांगेयः । महद्या अपत्यं माहेयः । कापेरपत्यं कापेय ।

(मातृ पितृभ्यां स्वसुः सस्य षत्वं वक्तव्यम्) ।

मातृष्वस्त्रीयः पैतृष्वस्त्रीयः ॥ ८ ॥

अलुक् क्वचित् ॥ ९ ॥

अमुष्य अपत्यं आमुष्यायणः ॥ ९ ॥

पितृमातृभ्यां व्याडुलौ ॥ १० ॥

पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भाता मातुलः ॥ ११ ॥

पितुर्भामहन् ॥ ११ ॥

पितुःपिता पितामहः । पितुर्माता पितामही ॥ १२ ॥

लुक् बहुत्वे क्वचित् ॥ १२ ॥

अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति

क्वचिद्विषयत्रयविषये लुक् भवति । गर्गा ।

वसिष्ठः । अत्रयः । विदेहाः ॥ १३ ॥

देवतेदमर्थे ॥ १३ ॥

देवतार्थे इदमर्थे चोक्ता प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रा

देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । सोमो देवता अस्येति

सौम्यम् । देवदत्तस्य इदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥ १४ ॥

क्वचिद्वयोः ॥ १४ ॥

पूर्वपदोत्तरपदाद्योः क्वचिद्वृद्धिर्भवति । अभिमरुतौ
देवतेअस्येति आग्निमरुतं कर्म । सुहृदो भावः
सौहार्दम् । अत्र[भावे अण् वक्तव्यः *] ॥ १४ ॥

णितो वा ॥ १६ ॥

उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति
अजोगौर्यस्यसः अजगुऽशिवस्तस्येदं धनुःआज-
गवम् अजगर्वं वा । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो
यस्य स कुमुदगन्धिः तस्यापत्यं स्त्रीकौमुदगन्धा
'आबतः' स्त्रियाम् इत्याणप्रत्ययः । स्वशुरस्यायं
ग्रामः श्वाशुर्यः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं
गव्यम् । कुलस्य इदं कुल्यम् ॥ १५ ॥

त्वदन्वदेकत्वे ॥ १६ ॥

तव इदं त्वदीयम् । मम इदं मदीयम् ॥ १६ ॥

चतुरश्च लोपः ॥ १७ ॥

चतुरशब्दस्य चकारस्य लोपो भवति रायणी
ययोः । परतः । तुर्यः तुरीयः ॥ १७ ॥

अन्यस्य टक् ॥ १८ ॥

अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे
अन्यस्येदं अन्यदीयम् । अर्धजरत्याइदमर्धरजयम्

कारकात्क्रियायुक्ते ॥ १९ ॥

कारकदण्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि
कर्मणि ॥ चाभिधेये कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौ-
कुमम् । मथुराया आगतो माथुरः । ग्रामे भवो
ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥ १९ ॥

केनेयेकाः ॥ २० ॥

क इन् इय् इक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति भावा-
द्यर्थेषु णित्वं चौषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कर्ण-
टकः कर्णाटको वा । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा
ग्रामीणः ग्राम्यः । समीची भवः समीचीनः । समीचि
भवः समीचीनः । तिरश्चिभवः तिरश्चीनः ॥ २० ॥

यलोपश्च ॥ २१ ॥

क्वचिद्याकारलोपो भवति । कन्यायाः जातः
कानीनः । (नक्षत्रादण् वक्तव्यः) पुण्येण
युक्ता पौर्णमासी पौषी । पौष्यां भवः पौषीणः ।

इयो वा ॥ २२ ॥

क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति । क्षतात् त्रायत
इति क्षत्रम् । क्षत्रात् भवः क्षत्रियः क्षत्रः । शुक्रा-
जातं शुक्रियम् । इन्द्राजातं इन्द्रियम् । अक्षैर्दीव्य-
तीति आक्षिकः । शब्दं करोतीति शाब्दिकः । तर्क
करोतीति तार्किकः । वेदे जातो वैदिकः स्तुतिः
ऋग्वेदा ॥ २२ ॥

किमादेस्त्यतनौ ॥ २३ ॥

किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थेषु त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः
कुत्र भवः कुत्रत्यः । कुतस्यः । अद्य भवः अद्यतनः ।
हयो भवः ह्यस्तनः । श्वो भवः श्वस्तनः । सदा-
भवः सदातनः ॥ (दक्षिणापश्चात्पुरसस्यत्यण
वक्तव्यः*) दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

स्वार्थेऽपि ॥ २४ ॥

उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त
एव देवदत्तकः । चत्वार एव वर्णा चातुर्वर्ण्यम्
चौर एव चौरः (भागरूपनामभ्यो धेयः स्वा-
र्थेऽपि*) भागधेयम् रूपधेयम् नामधेयम् ॥

१ एवमेव तार्तीयकः । द्वैतीयकः इत्यादि ।

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः २५

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादय आदेशा भव-
न्ति । तव इदं तावकम् । मम इदं मामकम् ।
तावकीनः मामकीनः । यौष्माकः आस्माकः
यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ २५ ॥

वत्तुल्ये ॥ २६ ॥

सादृश्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुख-
म् । घटेन तुल्यं घटवदुदरम् । पटवत्कंवलम् २६

भावे तत्त्वयणः ॥ २७ ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमिज्जभावस्तस्मिन्भावे तत्त्वयण-
इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावा ब्राह्मणता ।
तान्तस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादाए ॥ २७ ॥

समाहारे ता च त्रेर्गुणश्च ॥ २८ ॥

त्रयाणां समाहारस्त्रेता । जनानां समूहो जनता
त्वयणौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । ब्राह्मणत्वम् ब्रह्माण्यम्
सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभा-
ग्यम् । विदुषो भावः वैदुष्यम् । (कर्मण्यपि यण

वक्तव्यः*) ब्राह्मणास्य कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञं इदं-
कम राज्यं राजन्यम् ॥ २८ ॥

लोहितादेर्डिमन् ॥ २९ ॥

लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च ङित्
ङित्वाट्टिलोपः । लोहितस्य भावो लोहितिमाअणो-
र्भावऽअणिमा । लघोर्भावो लघिमा । महतो
भावो महिमा ॥ २९ ॥

ऋ र इमनि ॥ ३० ॥

ऋकारस्य रेफो भवति इमनि परे । प्रर्थिमा ।
द्रढिमा । बहोर्भावे इति विग्रहे ॥ ३० ॥

बहोरिलोपो भू च बहोः ॥ ३१ ॥

बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति ।
बहोःस्थाने भू चादेशः । बहोर्भावा भूमा^१ ॥ ३१ ॥

अस्त्यर्थे मतुः ॥ ३२ ॥

नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति । अस्यास्मिन्वाशती
त्येतस्मिन्नर्थे उकारोनुग्विधानार्थः 'वृतोनुम्' गो-
मान् श्रीमान् । गोमती । श्रीमती । आयुष्मान् ॥ ३२ ॥

१ पृथ्वादीनामिमनादेशः । प्रथिमा सृदिमा द्रढिमा कशि-
मा इत्यादि ।

अइकौ च मत्वर्थे ॥ ३३ ॥

मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती पताका
अस्य अस्मिन् वा वैजयन्तः प्रासादः । माया
विद्यते अस्यास्मिन्वा मायिकः ॥ ३३ ॥

मान्तोपधाद्वत्विनौ ॥ ३४ ॥

मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च-
वात्विनौ प्रत्ययौ भवतोऽस्त्यर्थे । किंवान् लक्ष्मी-
वान् भगवान् । धनी दण्डी छत्री । दृषद्वर्ती
भूमिः । शमी कामी ॥ ३४ ॥

तडिहादिभ्यश्च ॥ ३५ ॥

एभ्यो वतुप्रत्ययो भवति । तडित्वान् विद्यु-
त्वान् मरुत्वान् ॥ ३५ ॥

एतत्कियत्तद्भ्यःपरिमाणे वतुः ॥ ३६ ॥

यत्तदोरा ॥ ३७ ॥

यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणो
यावान् तावान् ॥ ३७ ॥

किमः किर्यश्च ॥ ३८ ॥

किम्शब्दस्य किरादेशो भवति वतौ^१ परे । चकारा-
त्प्रत्ययस्य वकारस्य च यकारो भवति । कियान् ३८

आइश्चैतदो वा ॥ ३६ ॥

वतुप्रत्यये परे एतत् शब्दस्य आ इश्चैत्येतावा देशौ
भवतः । 'गुरुःशिच' इति शित्वात्कृत्स्नस्य । आ इति
गुरुस्तथापि चकारादन्तस्यैव टेराकारादेशो भवति
न कृत्स्नस्य । यस्मिन् पक्षे इयादेशस्तस्मिन्पक्षे प्रत्य-
यस्य वकारस्य यकार देशो भवति । एतावान् इयान् ।

तुन्दादेरिलः ॥ ४० ॥

तुन्दादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे तुन्दमस्या-
स्तीति तुन्दिलः ॥ ४० ॥

औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ ४१ ॥

औन्नत्यर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरःप्रत्ययो भवति
उन्नता दन्ता यस्य सःदन्तुरः । (ऐश्वर्येण स्वस्मादा-
मिन्) स्वामी (गन्धदेरिः) सुगन्धिः आमगन्धिः ४१

१ क्वचिदप्रत्ययो णिदपि । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः श्राद्धः चकार-
प्रदण्णात् राजन्वान् । राजवन्तीसौराज्ये ॥ उदन्वान्धः उदधि ।

श्रद्धादेर्लुः ॥ ४२ ॥

श्रद्धादेर्गणाल्लुप्रत्यर्थो भवति । श्रद्धास्यास्तीति
श्रद्धालुः दयालुः । (अस्मायामेधासग्न्योऽस्त्यर्थे
विच् वक्तव्यः) ततोऽस्यास्तीति तपस्वी । यश-
स्वी मायावी मेधावी सग्वी * ॥ ४२ ॥

वाचो गिमनिः ॥ ४३ ॥

वाग्मी ॥ ४३ ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ ४४ ॥

वाचालः । वाचाटः ॥ ४४ ॥

ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ।

ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेस्यः
कविदेशीयः ॥ ४५ ॥

प्रशंसायां रूपः ॥ ४६ ॥

प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ॥ ४६ ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥ ४७ ॥

कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥ ४७ ॥

* चूडासिध्मादे स्तभप्रत्ययः, मांलः, इत्यादि ।

भूतपूर्वै चरट् ॥ ४८ ॥

दृष्टचरः । दृष्टचरी ॥ ४८ ॥

प्राचुर्यविकारप्रधान्यादिषुमयट् । ४९ ।

अन्नं प्रचुरं यस्मिन् सः अन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो
घटः । स्त्रीमयो जाल्मः । अमृतमयश्चन्द्रः (तदधीते
वेदवत्यत्राण वक्तव्यः *) व्याकरण मधीते वेद वा
वैयाकरणः । शोभनः अश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः ।

नसन्धियवौर्युट् च ॥ ५० ॥

सन्धिजौ य्वौ सन्धिख्वौ तयोः सन्धिजयोर्यकार
वकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु त-
योर्युडागमो भवति तेन इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः
वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः । वकारा-
त्पूर्वमुकारः । (स्वरहीनं परेण संयोज्यम् आदि
स्वरस्य ङिति च वृद्धिः वैयाकरणः सौवः । ५० ।

इतो जातार्थे ॥ ५१ ॥

लज्जा संजाता यस्यासौ लज्जितः । पंडितः तृषितः ।

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ ५२ ॥

अतिशयेऽर्थेतरतम ईयसुहृष्टइत्येते प्रत्ययाभवन्ति ।
अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन शुक्लः
शुक्लतमः ॥ (ईयस्विष्ठौडितावितिवक्तव्यौ) डिति
टेलोपः उकारो नुग्विधानार्थः । 'न्सम्महतः' इति
दीर्घः । अतिशयेन लघुः लघीयान् लघिष्ठः लघीय-
सी । अतिशयेन पापः पापिष्ठः पापीयान् पापीयसी ।

गुर्वादेरिष्टेमेयेस्सु गरा- दिष्टिलोपश्च ॥ ५३ ॥

१ गुरु २ प्रिय ३ स्थिर ४ स्फिर ५ उरु ६
बहुल ७ बृद्ध ८ दीर्घ ९ प्रशस्य १० वाढ ११ युवन्
१२ अल्प १३ स्थूल १४ दूर १५ अन्तिकानां
क्रमेण १ गर २ प्र ३ स्थ ४ स्फ वर ६ वंहि
७ ज्या ८ द्राघ ९ श्र १० साध ११ यव १२
कन १३ स्थव १४ दव १५ नेद एते आदेशा
भवन्ति । अतिशयेन प्रियः प्रेयान्प्रेष्ठः प्रेमा ।
अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्येष्ठः स्थेमा । अतिशयेन
उरुः वरीयान् वरिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फेयान् ।

इष्टव्येकारस्यापि भवति । श्रेष्ठ । अतिशयेन
 बहुःभ्रुयिष्ठः । ईयस इलोपः । भूयान् भूयसी ।
 दूरस्य द्वादेशः । दवीयान् दवीयसी दविष्ठः
 क्षिप्रशब्दस्य क्षेदादेशः क्षेपीयान् क्षेपिष्ठः जुद्र-
 शब्दस्य क्षोपादेशः क्षेदीयान् ॥ ५३ ॥

बहोरिष्टेयिः ॥ ५४ ॥

बहोरुत्तरस्येष्टप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भवति बहोः
 स्थाने भूश्चादेशः । भूयान् भ्रुयिष्ठः ॥ (किमोऽ-
 व्यया दाख्याताच्च तरतमयो राम्वक्तव्यः *)
 कुतस्तरा परमाणवः कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वम् ।
 उच्चैस्तरां गायति । पठतितमाम् ॥ ५४ ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक्टेः ॥ ५५ ॥

उच्चैकः यकः सकः सर्वकः ॥ ५५ ॥

परिमाणे दध्नादयः ॥ ५६ ॥

परिमाणेऽर्थे दध्नाद् द्वयस ट्मात्र ट्हात्येते प्रत्यया
 भवन्ति । जानुदध्नं जलम् । शिरोद्वयसम् ।
 पुरुषमात्रम् [द्वयौर्बहुनां चैकस्य निर्धारणे
 किमा दिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । *] कतरो

भवतां कायवः । कतमो भवतां तान्त्रिकः ।

भवतोर्यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृह्णातु ॥ ५६ ॥

संख्येयविशेषावधारणेद्वित्रिभ्यांतीयः

द्वयोः संख्यापूरकः द्वितीयः [त्रे संप्रसारणम्
त्रयाणां संख्यापूरः तृतीया ॥ ५७ ॥

षट्चतुरोःस्थट् ॥ ५८ ॥

षष्ठः चतुर्थः ॥ ५८ ॥

पञ्चमादेर्मट् ॥ ५९ ॥

पञ्चमः सप्तमः अष्टमः नवमः ॥ ५९ ॥

विंशतेस्तिलोपो डिति ॥ ६० ॥

विंशः विंशतिमः ॥ ६० ॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ ६१ ॥

विंशतिः विंशतिमः ॥ ६१ ॥

शतादेर्नित्यम् ॥ ६२ ॥ ॥

शततमः ॥ ५२ ॥

एकादशादेर्डच् ॥ ६३ ॥

एकादशः । (द्वित्र्यष्टादां द्वा त्रयोअष्टाः) द्वादशः

त्रयोदशः अष्टादशः ॥ ६३ ॥

कतिकतिपयाभ्यां थः ६४ ॥

कथितः कतिपयः ॥ ६४ ॥

संख्ययायाः प्रकारे धा ॥ ६५ ॥

द्विप्रकारं द्विधा । चतुर्था । गुणोऽण् च । द्वेधा त्रैधा
णित्वात् वृद्धिः 'यस्य लोपः', ॥ ६५ ॥

अतोम् ॥ ६६ ॥

द्वैधम् त्रैधम् ॥ ६६ ॥

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वम् ॥ ६७ ॥

पंकृत्वः सप्तकृत्वः ॥ ६७ ॥

द्वित्रिभ्यां सुः ॥ ६८ ॥

द्वि विरक्तम् ॥ ६८ ॥

बह्वादेः शस् ॥ ६९ ॥

बहुशः शतशः ॥ ६९ ॥

तयायटौ संख्यायाम् ॥ ७० ॥

द्वितयम् त्रितयम् द्वयम् त्रयम् ॥ ७० ॥

शेषा निपाताः भत्यादयः ॥ ७१ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥ ७१ ॥

* इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता *

पुस्तक मिलने का पता—

बाबू ठाकुर प्रसाद गुप्त बुकसेलर,

ब्राञ्च—राजादगबाजा—कचौड़ी गली, बनारस सिटी ।

बाबू बनारसी प्रसाद वर्मा—वर्म्मान प्रेस, लाहौरी टोला काशी ।